2005 ـ يىلى 9 ـ ئاي   شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى (پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)   26 ـ يىللىق 3 ـ سان
第 26 卷第 3 期   新疆大学学报(哲学社会科学维文版)   2005 年 9 月

نوبېلنىڭ ۋەتىنىدىن تارىم ئويمانلىقىغا بىر نەزەر

— شۋېتسىيە بىلەن مەركىزىي ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت ئالاقىلىرى ھەمدە شۋېتسىيىدىكى ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ تەرەققىيات تارىخى ھەققىدە ئومۇمىي بايان

ئەسەت سۇلايمان*

قىسقىچە مەزمۇنى: شۋېتسىيە شىمالىي ياۋروپادىكى قەدىمىي دۆلەت. XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ شۋېتسىيىنىڭ شىنجاڭ بىلەن بولغان مەدەنىيەت ئالاقىلىرى باشلانغان. XX ئەسىردە شۋېتسىيىنىڭ ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىدا مول نەتىجىلەر ۋۇجۇدقا كەلدى.

بۇ ماقالىدە، ئاپتور ئۆزىنىڭ شۋېتسىيىدىكى بىر يىللىق تەتقىقاتى جەريانىدا كۆرگەن ۋە توپلىغان ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن، شۋېتسىيىدە ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى، ئۇنىڭ قىسقىچە تەرەققىيات تارىخى ھەمدە نۆۋەتتىكى تەتقىقات ئەھۋاللىرى ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە شۋېتسىيە ئارخىپلىرى ۋە مۇزېيلىرىدا ساقلىنىۋاتقان ئۇيغۇرلارغا دائىر تۈرلۈك ۋەسىقە ـ ھۆججەتلەر ھەققىدە ئۇچۇر بېرىدۇ.

摘要:本文以宏观描述和个案研究相结合的方法,比较全面的评述瑞典维吾尔学的形成、发展历程和目前的最新状况。与此同时,给读者提供目前瑞典各个博物馆、档案馆和其它研究机构所收藏的近代维吾尔文文献的信息。

Abstract: This paper will discuss the historical and cultural relations between Sweden in northern Europe and Xinjiang in Chinese Central Asia from the early 18th century to the end of the20th century. It also provides a brief description to the formation, development and contemporary situation of the Uyghur studies in Sweden. At the same time, this paper also intend to demonstrate the Uyghur manuscripts and other materials which were preserving in several Swedish archives and libraries.

شۋېتلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ دەسلەپكى مەدەنىيەت ئالاقىلىرى ۋە شۋېتسىيىنىڭ مەركىزىي ئاسىيا ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىنىڭ باشلىنىشى

مەشھۇر دىپلومات، دۇنياغا داڭلىق تۈركولوگ گۇننار ياررىڭ شۋېتسىيىلىكلەر بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى تارىخىي مۇناسىۋەت ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەن ئىدى: «شىمالىي ياۋروپادىكى بىر كىچىك

* ئەسەت سۇلايمان: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى، دوكتور. 830046

دۆلەت بىلەن جۇڭگونىڭ يىراق غەربىي قىسمىدىكى ئۆزاقىچە بېكىك ھالەتتە تۇرغان ئەڭ چوڭ ئاپتونوم رايونى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى يېقىن مۇناسىۋەتلەرنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقى كىشىلەرنى تەئەججۇپلەندۈرۈشى مۇمكىن. ۋەھالەنكى، بۇ بىر تارىخىي رېئاللىق، بۇ خىل مۇناسىۋەتلەر ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلۇشتىن خېلى مەزگىللەر ئىلگىرىلا باشلانغان»①.

ياۋروپادا XVIII ئەسىردىن بۇيان يېزىلغان ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر بەزى كىتابلاردا شۋېتسىيە بىلەن تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمىي شەھەر قەشقەر ئوتتۇرىسىدا بىر خىل رىۋايەت تۈسىنى ئالغان سىرلىق مۇناسىۋەتنىڭ مەۋجۇتلۇقى ھەققىدە خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ. بۇ خاتىرىلەرنىڭ قانچىلىك ئىلمىي ئاساسى بارلىقىغا تېخى ھېچكىم ئېنىق بىر نەرسە دېيەلمىسىمۇ، لېكىن بىزنىڭ دىققىتىمىزنى تارتىدۇ، ئەلۋەتتە. 1710 - يىلى فرانسىيە شەرقشۇناسى پېتىس دېلا كروكس (Petis dela Croix) «چىڭگىزخاننىڭ تارىخى» ناملىق ئەسىرىنى ئېلان قىلىدۇ. 1772 - يىلى مەزكۇر ئەسەرنىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسى نەشر قىلىنىدۇ. كىتابتا كروكس ماركو — پولونىڭ ئۆز دەۋرىدە قەشقەرنى زىيارەت قىلغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ ھەمدە كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان مۇنداق بىر يەكۈننى ئوتتۇرىغا قويىدۇ: «شۋېتلارنىڭ ئەجدادلىرى يىراق مەركىزىي ئاسىيادىكى قەشقەرىيىدىن كەلگەن»②. مايور تود XIX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى ھىندىستاندىكى راجىستانلىقلار ھەققىدە بىر كىتاب نەشر قىلغان. ئۇ بۇ كىتابىدا قەدىمكى سكاندىناۋىيىلىكلەر بىلەن راجىستاننىڭ تارىخىي مۇناسىۋەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى شەرھلىگەن. لېكىن سىر ھېنرى يۇل (Sir Henry Yule) ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى ماقالىسىدە يۇقىرىقى قاراشلارغا رەددىيە بېرىپ، قەشقەرنى شۋېتلارنىڭ قەدىمكى يۇرتى دېيىش ئەمەلىيەتتە «جۆيلىگەنلىك» دېگەن③. بىز ئەگەر فرانسۇز ئالىمى كروكسنىڭ «چىڭگىزخاننىڭ تارىخى» ھەققىدىكى كىتابىنى يەنىمۇ ئىنچىكىلەپ كۆرۈپ چىقساق، كىتابتىكى ئىزاھاتلاردىن يۇقىرىقى قاراشنىڭ ئەمەلىيەتتە شۋېتسىيە شەرقشۇناسى يوھان گابرىل سپارۋېنفېلد (Johan Gabriel Sparwenfeldt) تىن كەلگەنلىكىنى بايقايمىز. كروكسنىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا، ئۇ 1691 - يىلى پارىژدا سپارۋېنفېلد بىلەن يۈز كۆرۈشكەن. دەل مۇشۇ كىشى ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ شۋېتسىيىنىڭ بىر قەدىمكى تارىخنامىسىنى ئوقۇغانلىقى، ئۇنىڭدا يىراق قەدىمكى زاماندا مەركىزىي ئاسىيادا گوتلار دەپ ئاتالغان بىر قوۋمنىڭ قەشقەردىن يولغا چىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ قەھرىمانى ئودىن (Oden) نىڭ باشچىلىقىدا ئەڭ ئاخىرى سكاندىناۋىيە يېرىم ئارىلىغا يېتىپ بارغانلىقى بايان قىلىنغانلىقىنى سۆزلەپ بەرگەن. سپارۋېنفېلد يەنە سكاندىناۋىيىلىكلەرنىڭ ئىلاھىي قەھرىمانى ئودىننىڭ شەرقتىكى تۈركلەر يۇرتىدىن كەلگەنلىكى، يۇنان رىۋايەتلىرىدىكى ترويا شەھىرىنىڭمۇ تۈركلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالغان. 1764 - يىلىغا بارغاندا شۋېتسىيىنىڭ لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى پروفېسسور سۋېن لاگېربرىڭ (Sven Lagerbring) بىر پارچە ماقالە ئېلان قىلىپ، شۋېت تىلىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىرى بىلەن مەلۇم باغلىنىشقا ئىگە ئىكەنلىكىنى، يەنى سكاندىناۋىيە رىۋايەتلىرىدىكى ئىلاھىي قەھرىمان ئودىننىڭ ئاسىيادىن ئۆزى بىلەن بىللە تۈركىي تىللىرىنىڭ بىر قىسىم قەدىمىي سۆزلىرىنى ئېلىپ كەلگەنلىكىنى، بۇ سۆزلەرنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردە سكاندىناۋىيە تىللىرىنىڭ شەكىللىنىشىدە مەلۇم تەسىرى بارلىقىنى بايان قىلغان④.

ياۋروپانىڭ يېقىنقى زامان تارىخىي خاتىرىلىرىدە ئۇچرايدىغان يۇقىرىقى كۆزقاراشلار كېيىنچە ئىلىم ساھەسىدە بىر مەزگىل تالاش - تارتىش قىلىنىپ، تەدرىجىي پەسكويغا چۈشۈپ قالغان. گۇننار ياررىڭمۇ بۇ ھەقتە توختىلىپ، «بىز قەدىمكى سكاندىناۋىيىنىڭ ئېپوسلار دەۋرىدە تىلغا ئېلىنغان شۋېتسىيە بىلەن مەركىزىي ئاسىيانىڭ زىچ مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى رىۋايەتلىرى قايسىمىدىن ئويغىنىپ، رېئاللىققا قايتىپ كەلگىنىمىزدە، شۋېتسىيە بىلەن مەركىزىي ئاسىيانىڭ رېئال تارىخىي مۇناسىۋەتلىرىنىڭ شۋېتسىيە يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئەڭ ئاپەتلىك يىللاردا باشلانغانلىقىنى كۆرىمىز» دەيدۇ⑤.

دەرۋەقە، شۋېتسىيىلىكلەر بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپلا رېئال تارىخىي مۇناسىۋەتلەر باشلانغان. 1709 - يىلى شۋېتسىيە پادىشاھى چارلېس XII نىڭ ئارمىيىسى پولتاۋا ئۇرۇشىدا روسىيە ئارمىيىسى تەرىپىدىن قاتتىق مەغلۇب بولىدۇ. ئۇرۇشتا 14 مىڭدىن ئارتۇق شۋېتسىيە ئوفىتسېر - ئەسكەرلىرى روسىيىلىكلەر تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىدۇ. ئۇرۇشتىن كېيىن ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى روسىيىنىڭ يېڭىدىن ئېچىلىۋاتقان سىبىرىيە رايونىغا سۈرگۈن قىلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىر قىسمىلىرى روسىيە ئارمىيىسىگە قاتنىشىپ، چېگرا رايونلاردا ھەربىي خىزمەت ئۆتەيدۇ. يەنە ئاز بىر قىسىم شۋېت ئوفىتسېرلىرى رۇسلار تەرىپىدىن تەشكىللەنگەن ئېكسپېدىتسىيە ئۆمىكىگە قاتنىشىپ، ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى

جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا قوم ئالتۇن كانى تاپقىلى ئەۋەتىلىدۇ.

ۋەھالەنكى، بۇ ئېكسپېدىتسىيە ئۆمىكى ئۆز دەۋرىدە شىمالىي شىنجاڭغا پاراكەندىچىلىك سېلىۋاتقان جۇڭغار قالماقلىرى تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىدۇ. قالماقلار ئۇلارنى ئىلى ۋادىسىدىكى ئۆزلىرىنىڭ مەركىزىي قارارگاھىغا ئېلىپ بارىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىلگىرى شۋېتسىيە ئارمىيىسىدە توپچى قىسىملارنىڭ قوماندانى بولغان مايور يوھان گۇستاف رېنات (Johan Gustaf Renat, 1744—1682) مۇ بار بولۇپ، ئۇ رۇسلارنىڭ بۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىگە باش تېخنىك بولۇپ كەلگەنىدى. جۇڭغار قالماقلىرى تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنغانلارنىڭ ئىچىدە يەنە رېناتنىڭ ئايالى برىگىتتا شېرزېنفېلت (Brigitta Scherzenfeldt, 1735—1684) مۇ بار ئىدى. تۇتقۇنلار ئىلىدىكى جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ باش قارارگاھىغا ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن، مايور رېنات ۋە ئۇنىڭ ئايالى ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي ھەمدە تېخنىكا جەھەتتىكى قابىلىيىتى سەۋەبىدىن، قالماق خانىنىڭ ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىشىگە ئېرىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇلارنىڭ ئىلىدىكى ئۇزاققا سوزۇلغان يېڭى تۇتقۇنلۇق ھاياتى باشلىنىدۇ. رېناتنىڭ ئايالى برىگىتتا خانىم توقۇمىچىلىق ۋە تىكىمچىلىك جەھەتتىكى ئۇستا ماھارىتى بىلەن قالماق خانىنىڭ قارارگاھىدىكى خاتۇن ۋە مەلىكىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولىدۇ. برىگىتتا خانىم كېيىنچە قالماق شاھزادىسىنىڭ يەركەن بېگىنىڭ قىزى بىلەن بولىدىغان توينى كۆچۈرۈپ كېلىش ۋەزىپىسىگە تەيىنلىنىپ، ئىلىدىن يەركەنگە بارىدۇ. بۇ 1720 ـ يىللاردىكى ۋەقە بولۇپ، برىگىتتا خانىم تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يۇرتىنى زىيارەت قىلغان تۇنجى ياۋروپالىق (جۈملىدىن شۋېتسىيىلىك) ئايال ھېسابلىنىدۇ⑥.

رېنات ۋە ئۇنىڭ ئايالى برىگىتتا ئىلىدىكى 17 يىللىق تۇتقۇنلۇق ھاياتىدىن كېيىن، يەنى 1733 ـ يىلى شۋېتسىيىگە قايتىش پۇرسىتىگە ئېرىشىدۇ. قايتىش سەپىرىدە ئۇلار قالماق خانىنىڭ رۇخسىتى بىلەن خوتەندىن يېپەك توقۇيالايدىغان ئون نەچچە ئۇيغۇر خىزمەتكارنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە شۋېتسىيىگە ئېلىپ قايتىدۇ. ئەپسۇسكى، يولدا ئۇلار يەنە رۇسلارنىڭ تۇتقۇن قىلىشىغا ئۇچراپ، روسىيىدە يەنە بىرقانچە يىل تۇرۇپ قالىدۇ. ئۇزۇن ۋە جاپالىق قايتىش سەپىرىدە بۇ خىزمەتكارلارنىڭ كۆپ قىسمى كېسەل بولۇپ ئۆلۈپ كېتىدۇ. 1737 ـ يىلى ئۇلار ئاخىرى ھايات قالغان ئۈچ نەپەر خىزمەتكار قىزنى ئېلىپ ستوكھولمغا يېتىپ بارىدۇ. ئۆز دەۋرىدىكى شۋېتسىيە تارىخىي ماتېرىياللىرىدا بۇ ئۈچ نەپەر ئۇيغۇر قىز Cottonske Esclavar دەپ خاتىرىلەنگەن بولۇپ، گۇننار ياررىڭ بۇنى «خوتەنلىك دېدەك قىزلار» دەپ ئىزاھلايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئۈچ قىزنىڭ ئىسىملىرى ساپ ئۇيغۇرچە بولۇپ، شۋېتچە ئارخىپلاردا «ئالتۇنقىز» (Altun)، «يامانقىز» (Yamankiz) ۋە «سارەم» (Sara) دەپ خاتىرىگە ئېلىنغان. ئۇلار ستوكھولمغا ئېلىپ بېرىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا چېركاۋدا يۇيۇندۇرۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، ھەممىسىگە شۋېتچە ئىسىم قويۇلغان. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، ئۇلارنىڭ كېيىنكى ھاياتى ھەققىدە شۋېت ئارخىپلىرىدا ھېچقانداق مەلۇماتلار قالدۇرۇلمىغان⑦. نېمىلا بولمىسۇن، بۇ ئۈچ نەپەر قىز شۋېتسىيىگە يېتىپ بارغان تۇنجى ئۇيغۇرلار ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭدىن 250 يىللار ئۆتكەندىن كېيىن، ئاندىن بىر تۈركۈم ئۇيغۇر كۆچمەنلەر ۋە ئوقۇغۇچىلار شىمالىي ياۋروپادىكى بۇ دۆلەتتە پەيدا بولۇشقا باشلىدى⑧.

تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، مايور رېنات قايتىشىدا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ تۇنجى خەرىتىسىنى ئۆزى بىلەن بىللە شۋېتسىيىگە ئېلىپ كەلگەنلىكى مەلۇم. ھازىر بۇ خەرىتە ئۇپسالا ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. بۇ خەرىتە ھازىرغا قەدەر مۇھىم قىممەتكە ئىگە بولۇپ، شۋېتسىيىلىكلەر ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل ياۋروپالىقلارغا نىسبەتەنمۇ مەركىزىي ئاسىيا ھەققىدە ئېرىشكەن ئەڭ دەسلەپكى خەرىتىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدىكەن.

يەنە بىر شۋېتسىيىلىك ئۈرۈش ئەسىرىنىڭ بۇ ھەقتىكى ئىزدىنىشىمۇ بىزنىڭ دىققىتىمىزنى تارتىدۇ. بۇ كىشىنىڭ ئىسمى فىلىپ يوھان فون ستراھلېنبېرگ (Filip Johan von Strahlenberg) بولۇپ، ئۇمۇ رۇسىيىلىكلەر تەرىپىدىن سىبىرىيىگە سۈرگۈن قىلىنىدۇ. سۈرگۈنلۈك ھاياتى داۋامىدا ئۇ ئۆزىنىڭ كۆپ قىسىم ۋاقتىنى جۇغراپىيە ۋە مىللەتشۇناسلىق تەتقىقاتلىرىغا سەرپ قىلىدۇ. 1730 ـ يىلى ستوكھولمدا ئۇنىڭ بىر گېرمانىيىلىك جۇغراپىيەشۇناس بىلەن بىللە ئىشلىگەن «سىبىرىيە قامۇسى» نەشر قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا شىمالىي ئاسىيانىڭ تەپسىلىي خەرىتىسى قوشۇمچە قىلىنغان بولۇپ، شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرىمۇ بۇ خەرىتىگە كىرگۈزۈلگەنىدى⑨.

شۇنىڭدىن كېيىن خېلى ئۇزاق زامانلارغىچە شۋېتسىيە بىلەن مەركىزىي ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ئۈزۈلۈپ قالىدۇ. ئارىدىن 150 يىل ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى XIX ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرىدىكى چارىكىگە بارغاندا بۇ خىل جىمجىتلىق ئاخىرى بۇزۇلۇپ تاشلىنىدۇ.

شۋېتسىيىنىڭ تارىم ۋادىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ كۆچىيىشى ھەمدە شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرى

شۋېتلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىنقى زاماندىكى رەسمىي ئۇچرىشىشى ھەمدە شۋېتسىيىنىڭ شىنجاڭ ھەققىدىكى تەتقىقاتلىرى مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيىچى، جۇغراپىيىشۇناس سۋېن ھېدىن (1865 — 1952) دىن باشلىنىدۇ. ئۇ 1891 ـ يىلى قەشقەرنى تۇنجى قېتىم زىيارەت قىلىدۇ. شۇندىن كېيىن ئۇنىڭ تارىم ئويمانلىقى بىلەن بولغان ئۇزاق مۇددەتلىك مۇناسىۋىتى باشلىنىدۇ. 1890 ـ يىلىدىن 1935 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا سۋېن ھېدىن ئالتە قېتىملىق چوڭ تىپتىكى ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتىنى ئېلىپ باردۇ. ھەر قېتىملىق سەپەردە ئۇ ئوخشاشمىغان يوللاردىن ئوتتۇرا ئاسىياغا، بولۇپمۇ تەكلىماكان چۆلى، لوپنور كۆلى ۋە تىبەت ئېگىزلىكىگە يۈرۈش قىلىدۇ. بۇ ئېكسپېدىتسىيەلەر جەريانىدا يەرلىك ئۇيغۇر يول باشلىغۇچىلار ۋە «ئۇن ـ تىنسىز ياردەم بەرگۈچىلەر» مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ئۆردەك، سادىق قاتارلىق يەرلىك يول باشلىغۇچىلارنى سۋېن ھېدىن ئۆزىنىڭ كېيىنكى خاتىرىلىرىدە كۆپ قېتىم تىلغا ئالىدۇ⑩. سۋېن ھېدىن ئۆزىنىڭ ئۇزاق مەزگىللىك ئېكسپېدىتسىيە ھاياتىدا تارىم ئويمانلىقىدىن زور مىقداردىكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنى توپلاپ شۋېتسىيىگە ئېلىپ كېتىدۇ. بولۇپمۇ ئۇنىڭ كرورانى قەدىمكى شەھىرىنى بايقىشى ياۋروپا ئىلىم ساھەسىدە زور زىلزىلە پەيدا قىلىدۇ.

سۋېن ھېدىننىڭ مەركىزىي ئاسىياغا قىلغان ئۇزاق مۇددەتلىك ئېكسپېدىتسىيىسى ھەمدە شۋېتسىيىگە قايتقاندىن كېيىن ئېلان قىلغان زور ھەجىملىك ئىلمىي ئەمگەكلىرى شىمالىي ياۋروپانىڭ ئاسىيانىڭ مەركىزىي قىسمىدىكى بۇ بېكىك رايونغا بولغان تونۇشىنى چوڭقۇرلاشتۇردى. سۋېن ھېدىن بىر ئارخېئولوگ، جۇغراپىيىشۇناس بولۇپلا قالماستىن، يەنە ماھىر يازغۇچى ۋە تىلشۇناس ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تۈركىي تىللىرىنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى بىلىشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ، جۈملىدىن يول باشلىغۇچىلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغانىدى. سۋېن ھېدىننىڭ شىنجاڭدىن ئېلىپ كەتكەن زور مىقداردىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلىرى ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى كېيىنچە ستوكھولمدىكى سۋېن ھېدىن شەخسىي مۇزېيى ۋە ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن قۇرۇلغان سۋېن ھېدىن فوندى جەمئىيىتىنىڭ مۇھىم بايلىقلىرى بولۇپ قالدى. كىشىلەر بۇ مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيىچىنىڭ ئالەمشۇمۇل نەتىجىلىرىنى ئەسلىگىنىدە ئۇنىڭ سىماسىنى تارىم ئويمانلىقى بىلەن بىللە تەسەۋۋۇر قىلىدىغان بولدى.

سۋېن ھېدىن 1890 — 1891 ـ يىللىرى قەشقەرگە تۇنجى قېتىم يېتىپ بېرىپ، تارىم ئويمانلىقى ۋە تەكلىماكان قۇملۇقىدا ئېكسپېدىتسىيە قىلىشنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچقاندىن كېيىن، ئىككىنچى يىلى يەنى 1892 ـ يىلى ئەتىيازدا شۋېتسىيەدىن تارقىتىش جەمئىيىتىنىڭ ئىراندا تۇرۇشلۇق بىر كىچىك ئۆمىكى قەشقەرگە يېتىپ كېلىدۇ. ئۇلار دۇنيانىڭ نەزەرىدىن يىراقتا قالغان بۇ پىنھان ماكاندا خرىستىئان دىنىنى تارقىتىشنىڭ يېڭى كۆنتەرتىپىنى ئاچماقچى بولىدۇ.

1891 ـ يىلى دېكابىردا شۋېتسىيە دىنىي جەمئىيىتىنىڭ كاۋكازدىكى تىفلىس شەھىرىدە تۇرۇشلۇق مىسسىئونېرى ن. ف. ھۆيجېر (N. F. Höijer) بىرقانچە كىشىنىڭ ھەمراھلىقىدا قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. ئۇنىڭ مەقسىتى — قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرى رايونىدا خرىستىئان دىنىنى تارقىتىشنىڭ يېڭى ماكانىنى ئېچىش ئىدى. ھۆيجېر بىلەن بىللە سەپەرگە ئاتلانغانلارنىڭ ئىچىدە يوھاننېس ئاۋېتارانىئان (Johannes Avetaranian) ئىسىملىك تۈرك قان تىپىدىن بولغان بىر كىشى ۋە تىفلىسلىق ئىككى نەپەر ئەرمېنىيىلىك بار ئىدى. ئۇلار 1892 ـ يىلى يانۋاردا قەشقەرگە يېتىپ كېلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا قەشقەر تېخى ياۋروپالىقلار كەمدىن ـ كەم بارىدىغان ئوتتۇرا ئەسىر مۇھىتىدىكى بېكىك جاي ئىدى.

ھۆيجېر قەشقەردە ئاران بىرقانچە كۈنلا تۇرىدۇ. ئۇ بۇ جاينىڭ ئەھۋالىنى بىر قۇر كۆزەتكەندىن كېيىن، ئەرمېنىيىلىك ھەمراھلىرى بىلەن بىللە تىفلىسقا قايتىدۇ. ئاۋېتارانىئان ئۆزى يالغۇز قەشقەردە قېلىپ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا خرىستىئان دىنىنى تارقىتىش ئىشىنى باشلايدۇ.

يوھاننېس ئاۋېتارانىئان ئەسلىدە تۈركىيىنىڭ ئەرزۇرۇم دېگەن يېرىدە بىر تۈرك مۇسۇلمان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان كىشى بولۇپ، ئەسلى ئىسمى مۇھەممەد شۈكرى ئىكەن. ئۇ ياشلىق مەزگىلىدە تۈركىيە ئارمىيىسى تەۋەسىدە روسىيە بىلەن ئېلىپ بېرىلغان كاۋكاز ئۇرۇشىغا قاتنىشىدۇ. ئۇرۇشتا روسىيە ئارمىيىسى تەرىپىدىن ئەسىرگە چۈشكەندىن كېيىن، تۈرمىدە خرىستىئان دىنىغا كىرىدۇ. تۈرمىدىن چىققاندىن كېيىن، تىفلىستا شۋېت مىسسىئونېرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ھۆيجېر دېگەن پوپ بىلەن دوست بولىدۇ. 1886 ـ يىلى ھۆيجېرنىڭ تەۋسىيىسى بىلەن شۋېتسىيىگە بېرىپ كرىستىنھام شەھىرىدىكى خرىستىئان دىنىي مەكتىپىدە تەربىيىلىنىدۇ. 1891 ـ يىلىدېكابىردا ھۆيجېر قەشقەرگە بېرىش سەپىرىدە ئۇنى ئۆزىنىڭ ياردەمچىسى سۈپىتىدە تاللىۋالىدۇ.

ئاۋېتارانئان قەشقەردە ئۆزىنىڭ ئانا تىلى بولغان تۈرك تىلىنى ياخشى بىلىشتەك ئەۋزەللىكىگە تايىنىپ، ناھايىتى تېزلا ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىۋالىدۇ. ئاندىن ئىگە - چاقىسىز يېتىم بالىلاردىن بىرقانچىنى ئۆزىگە قارىتىپ، ئۇلارغا خرىستىئان دىنىنى تەشۋىق قىلىشقا باشلايدۇ. ئەمما قەشقەرگە ئوخشاش ئىسلام دىنى مۇھىتى ناھايىتى كۈچلۈك بولغان بۇ جايدا ئۇ ھېچقانچە ئەمەلىي ئۇنۇمگە ئېرىشەلمەيدۇ. شۇڭا شۋېت مىسسىئونېرلىرى رەسمىي قەشقەرگە يېتىپ كەلگىچە بولغان ئىككى يېرىم يىل جەريانىدا ئۇ ئاساسىي كۈچىنى «ئىنجىل» نىڭ ئايرىم قىسىملىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشىغا قارىتىدۇ[11].

ھۆيجېرنىڭ قەشقەر ھەققىدىكى دوكلادى ستوكھولمدىكى شۋېتسىيە باش دىنىي جەمئىيىتىنىڭ دىققىتىنى قوزغايدۇ. 1893 - يىلى شۋېتسىيە دىنىي جەمئىيىتى ستوكھولمدە ئېچىلغان ئومۇمىي يىغىنىدا قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا جەنۇبىي شىنجاڭدا يېڭى دىن تارقىتىش نۇقتىسى ئېچىشنى قارار قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، شۋېتسىيىنىڭ ئىراندا تۇرۇشلۇق دىن تارقىتىش ئورنىدىن بىر ئۆمەك تەشكىللىنىپ، لارش ئېرىك ھۆگبېرگ (Lars Erik Högberg) دېگەن پوپنىڭ يېتەكچىلىكىدە 1894 - يىلى فېۋرالدا قەشقەرگە يېتىپ بارىدۇ. بۇنىڭ بىلەن قەشقەردە شۋېتسىيىنىڭ تۇنجى دىن تارقىتىش نۇقتىسى قۇرۇلىدۇ. ھۆگبېرگ بۇ جەھەتتە يول ئاچقۇچى سۈپىتىدە جەنۇبىي شىنجاڭدا تاكى 1916 - يىلىغا قەدەر 22 يىل تۇرىدۇ ھەمدە شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ بۇ جايدىكى ئىشلىرىغا باشچىلىق قىلىدۇ[12].

قەشقەردە شۋېتسىيىنىڭ دىن تارقىتىش نۇقتىسى قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇلار جىددىي رەۋىشتە ئۆز پائالىيەت دائىرىسىنى قەشقەر ئەتراپىدىكى باشقا شەھەر ۋە بازارلارغا كېڭەيتىشكە باشلايدۇ. ئۆز دەۋرىدە زەئىپلىشىپ دىپلوماتىيە جەھەتتىكى ئىقتىدارىنى يوقاتقان چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمەت دائىرىلىرى شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرىگە سۈكۈت قىلىدۇ. يەرلىك مۇسۇلمان ئاممىسىنىڭ بۇ ھەقتىكى قارشىلىقى ۋە ئەرز - پىكىرلىرىگىمۇ پەرۋا قىلمايدۇ.

شۋېت مىسسىئونېرلىرى بۇ ۋەزىيەتتىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، 1896 - يىلى يەركەندە، 1908 - يىلى قەشقەر يېڭى شەھەر (خەنچېڭ) دە، 1912 - يىلى يېڭىساردا ئۆزلىرىنىڭ شۆبە دىن تارقىتىش نۇقتىلىرىنى قۇرىدۇ. كېيىنچە ئۇلار ھەتتا خوتەن، ئاقسۇ ۋە كۇچا قاتارلىق شەھەرلەردىمۇ ئۆزلىرىنىڭ شۆبە دىن تارقىتىش نۇقتىلىرىنى قۇرۇشنى پىلان قىلىدۇ. لېكىن تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ پىلانلىرى ئەمەلگە ئاشمايدۇ[13].

ئەلۋەتتە، شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا دىن تارقىتىش نۇقتىلىرىنى تەسىس قىلىشنىڭ ئۆز ئالدىغا پىلان ۋە مەقسەتلىرى بار ئىدى. شۇڭا ئۇلار دەسلەپكى مەزگىللەردىن باشلاپلا ئۆز مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن تۈرلۈك ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ، خرىستىئان دىنىنى تارقىتىشقا باشلايدۇ. ئۇلارنىڭ ھەقىقىي مەقسەتلىرى ھەققىدە گۇننار ياررىڭ مۇنداق دەپ يازىدۇ: « شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كۈچلۈك دىنىي ھېسسىياتى ۋە غايىسىنى بىر مىنۇتمۇ ئېسىدىن چىقارمىغان. يەنى قەشقەر، يەركەن ۋە يېڭىسارنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خرىستىئان مەركەزلىرىگە ئايلاندۇرۇش خام خىيالىدا بولۇپ كەلگەن»[14]. بىراق، ئۆز دەۋرىدىكى قەشقەر ۋە يەركەنگە ئوخشاش ئىسلام دىنى ئەقىدىسى كۈچلۈك بولغان بۇ رايونلاردا ئۇلارنىڭ ئۆز مەقسەتلىرىگە دەرھال يېتىشى ناھايىتى تەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مىڭ يىللاردىن بۇيان ئىسلام ئېتىقادىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن بۇ يەردىكى يەرلىك مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنىڭ خرىستىئان دۇنياسىدىن كېلىۋاتقان بۇ ئەقىدە كىرىزىسىغا قارشى تۇرۇشى ناھايىتى ئېنىق ئىدى. شۋېت مىسسىئونېرلىرى بۇ نۇقتىنى ئاستا - ئاستا چۈشىنىپ يېتىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئېلىپ بارغان تىرىشچانلىقلىرىنىڭ ھېچقانچە ئۈنۈم بەرمىگەنلىكىنى ھېس قىلغاندىن كېيىن، باشقىچە يول تۇتۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بىۋاسىتە ھالدا ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا خرىستىئان دىنىنى تەشۋىق قىلىش ئۇسۇلىدىن ۋاز كېچىدۇ. ئالدى بىلەن دوختۇرخانا، مەكتەپ ۋە دارىلمۇئەللىمىن ئېچىش، كېسەل داۋالاپ، بالا تەربىيىلەش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ دىن تارقىتىش مەقسىتىنى ئاستا - ئاستا ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولىدۇ.

دېگەندەك، ئۇلارنىڭ يېڭى ئۇسۇلىنىڭ ئۇنۇمى كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ. ئەينى ۋاقىتتىكى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يەرلىك ئاھالىلار ئىچىدە ئادەتتە كۆپ ئۇچرايدىغان كېسەللىكلەرنى داۋالاش جەھەتتە شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ دوختۇرلىرى زور ئۇنۇمگە ئېرىشىدۇ. شۇ ۋاقىتتا جەنۇبىي شىنجاڭدا كۆپ كۆرۈلىدىغان يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ بىرى، كىچىك بالىلاردىكى چېچەك كېسەللىكى بولۇپ، ھەتتا بەزى شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ بالىلىرىمۇ چېچەك چىقىپ ئۆلۈپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭدىن باشقا پوقاق، كېزىك، كۆز ۋە جىنسىي كېسەللىكلەر ھەمدە تېرە كېسەللىكلىرىمۇ كۆپ كۆرۈلەتتى. غەرب تېبابىتىنى ئاساس قىلغان شۋېت دوختۇرلىرىنىڭ خىمىيىۋى دورىلىرى بۇ كېسەللىكلەرنى داۋالاشتا ناھايىتى ياخشى ئۇنۇم بېرىدۇ. 1896 - يىلى يەركەندە شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تۇنجى داۋالاش نۇقتىسى تەسىس قىلىنىدۇ. 1910 - يىلىغا بارغاندا رەسمىي چوڭ دوختۇرخانا بولۇپ قۇرۇلىدۇ. 1900 - يىلى قەشقەردە شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ ئىككىنچى دوختۇرخانىسى قۇرۇلىدۇ. 1912 - يىلىغا بارغاندا يېڭى دوختۇرخانا

بىناسى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلىدۇ. بۇ دوختۇرخانىلاردا ھەتتا چوڭ تىپتىكى ئوپېراتسىيىلەرمۇ ئېلىپ بېرىلىدۇ. شۋېتسىيە ئارخىپلىرىدا ساقلىنىۋاتقان بۇ ھەقتىكى ماتېرىياللارغا قارىغاندا، شۋېت مىسسىئونېرلىرى جەنۇبىي شىنجاڭدا تۇرغان 50 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە 400 مىڭغا يېقىن يەرلىك بىمارنىڭ بۇ دوختۇرخانىلاردا داۋالانغانلىقى مەلۇم[15]. شۋېت مىسسىئونېرلىرى كېسەل داۋالاش جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ دوختۇرخانىلىرىنى خرىستىئان دىنىنى تارقىتىشنىڭ مۇھىم بازىسى قىلغان ھەمدە تۆۋەن قاتلامدىكى نامرات دېھقانلار ۋە شەھەر پۇقرالىرى ئارىسىدا مەلۇم ئۈنۈمگىمۇ ئېرىشكەن. 1910 ـ يىلى شۋېتسىيە باش دىنىي جەمئىيىتى چىقارغان بىر دوكلات خاراكتېرلىك كىتابچىدە شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ ئاسىيا ۋە ئافرىقا قىتئەسىدىكى دىن تارقىتىش ئەھۋالى بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا شىنجاڭ ھەققىدە مۇنداق دېيىلگەن: «بۇ ناھايىتى مۇشەققەتلىك بىر رايون. بۇ يەردە مىسسىئونېرلارنىڭ تىرىشچانلىقى ھېچقانچە ئۈنۈم بەرمىدى. بۇ يەردىكى ئەڭ ئۈنۈملۈك پائالىيەت — كېسەل داۋالاش بولۇپ، شۋېت دوختۇرخانىسىغا كېلىپ داۋالىنىدىغان بىمارلار يىلدىن ـ يىلغا كۆپەيمەكتە»[16].

شۋېت مىسسىئونېرلىرى دوختۇرخانىلارنى ئېچىپ، كېسەل داۋالاشتىن سىرت، يەنە مەكتەپ ۋە دارىلمۇئەللىمىن ئېچىش ئىشلىرىنىمۇ جىددىي رەۋىشتە ئېلىپ بارغان. يۇقىرى قاتلامدىكى ئۇيغۇرلار ئۆز بالىلىرىنى ھەرگىزمۇ شۋېتلار ئاچقان مەكتەپكە ئەۋەتمىگەن. شۇڭا ئۇلار يەرلىك ئاھالىلارنىڭ ئىچىدىكى تۆۋەن قاتلام يوقسۇللارنىڭ پەرزەنتلىرىنى ۋە يېتىم بالىلارنى تەربىيىلەشنى ئاساس قىلغان. چۈنكى مىسسىئونېرلار كىچىك بالىلارنى تەربىيىلەش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ ئېتىقادىنى ئاسانلا ئۆزگەرتكىلى بولىدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان.

1896 ـ يىلى شۋېت مىسسىئونېرلىرى ئاچقان تۇنجى مەكتەپ قەشقەردە قۇرۇلغان. بۇ مەكتەپ دەسلەپ ئىگە ـ چاقىسىز بالىلارنى ئوقۇتۇشتىن باشلىغان. كېيىنچە بۇ مەكتەپتە ئوقۇيدىغان بالىلارنىڭ سانى ناھايىتى ئاستا رەۋىشتە كۆپىيىپ بارغان. جون ھۇلتۋال (John Hultval) نىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، 1910 ـ يىللاردىن 1920 ـ يىللار ئەتراپىدا بۇ مەكتەپكە بارىدىغان ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى يۈزدىن ئېشىپ كەتكەن. 1923 ـ يىلى ئەڭ يۇقىرى چەككە يېتىپ 200 دىن ئاشقان. قەشقەر كونا شەھەر، يېڭى شەھەر، يېڭىسار ۋە يەركەن قاتارلىق جايلاردا شۋېتلارنىڭ بىرقانچىلىغان مەكتەپلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلغان[17].

شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ 1926 ـ يىلى قەشقەردىن ستوكھولمدىكى باش دىنىي جەمئىيەتكە يوللىغان دوكلاتىدا مۇنداق دېيىلگەن: «1926 ـ يىلى قەشقەردىكى شۋېت مىسسىئونېرلىرى ئاچقان مەكتەپتە ئىككى باشلانغۇچ سىنىپ بولۇپ، جەمئىي 40 ئوقۇغۇچى ئوقۇغان. قەشقەردىكى شۋېت دوختۇرخانىسىدا بىر يىل ئىچىدە 12461 نەپەر بىمار داۋالانغان؛ يەركەندىكى شۋېت مەكتىپىدە بىر باشلانغۇچ سىنىپ بولۇپ، جەمئىي 24 ئوقۇغۇچى ئوقۇغان، شۋېت دوختۇرخانىسىدا بىر يىل ئىچىدە 5347 نەپەر بىمار داۋالانغان. ئۇنىڭدىن باشقا، يەركەندە يەنە 1924 ـ يىلى مەخسۇس قىزلار ئۈچۈن دارىلمۇئەللىمىن ئېچىلىپ، 20 نەپەر قىز قوبۇل قىلىنغان. 1926 ـ يىلى مەخسۇس ئوغۇللار ئۈچۈن دارىلمۇئەللىمىن ئېچىلىپ، 28 ئوغۇل بالا قوبۇل قىلىنغان؛ قەشقەر يېڭى شەھەردە تەسىس قىلىنغان شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ مەكتىپىدە ئۈچ سىنىپ ئېچىلغان بولۇپ، بىرى باشلانغۇچ، بىرى ئوتتۇرا ۋە يەنە بىرى مەخسۇس قىزلار سىنىپى بولغان، ئۇلاردا جەمئىي 64 نەپەر ئوقۇغۇچى ئوقۇغان؛ يېڭىساردىكى شۋېتلار ئاچقان مەكتەپتە بىر باشلانغۇچ سىنىپ بولۇپ، 15 ئوقۇغۇچى ئوقۇغان. شۋېت دوختۇرخانىسىدا بىر يىل ئىچىدە جەمئىي 3321 نەپەر بىمار داۋالانغان[18].

بۇنىڭدىن باشقا، شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ قەشقەر ۋە يەركەنلەردە ئۆز مۇرىتلىرىغا يەنە تۈرلۈك ھۈنەر ـ سەنئەت ۋە تېخنىكىلىق بىلىملەرنىمۇ ئۆگەتكەن. ئادەتتىكى باشلانغۇچ مائارىپ ئوقۇتۇشىدىن سىرت، شۋېت مىسسىئونېرلىرى تەسىس قىلغان مەكتەپلەردە يەنە كىچىك دائىرىدىكى ئائىلە سانائىتى ھەمدە توقۇمىچىلىق، تىككۈچىلىك، بوياقچىلىق ۋە گىلەمچىلىك قاتارلىق تېخنىكىلىق كۇرسلارمۇ تەسىس قىلىنغان. ماشىنىلاردىن قانداق پايدىلىنىش قاتارلىق تېخنىكىلىق دەرسلەر ئۆتۈلگەن[19]. 1926 ـ يىلى يەركەندە شۋېت مىسسىئونېرلىرى بىر تولۇق ئوتتۇرا سىنىپ ئېچىپ، ئۇنىڭغا سەككىز ئوغۇل، ئىككى قىز ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغان. ئوقۇش مۇددىتى ئۈچ يىل بولۇپ، يەرلىكلەردىن ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈشنى مەقسەت قىلغان. بۇ سىنىپقا ئاساسلىقى، «ئىنجىل» ۋە خرىستىئان بىلىملىرى، ئۇيغۇر تىلى، ماتېماتىكا، جۇغراپىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى، مېتودولوگىيە، پېداگوگىكا، تېئولوگىيە، ئوقۇتۇش پراكتىكىسى، رەسىم، باغاچىلىق، مۇزىكا ۋە تەنتەربىيە قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلگەن. بۇ سىنىپ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئوقۇش تاماملىغان ھەمدە 1932 ـ يىلدىن باشلاپ بىر چوڭلار مائارىپى سىنىپى ئېچىشنى پىلانلىغان. ۋەھالەنكى، 1933 ـ يىللاردا يۈز بەرگەن مالىمانچىلىقلار سەۋەبىدىن، بۇ پىلان ئەمەلدىن قالغان[20].

شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرى ئىچىدە ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، قەشقەردە شۋېت باسمىخانىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە زور مىقداردىكى ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ نەشر قىلىنىشىدۇر.

قەشقەردە شۋېت باسمىخانىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ئەڭ

ئالدى بىلەن خىرىستىئان دىنىغا دائىر باسما بۇيۇملارنى كۆپلەپ بېسىش، تارقىتىش ۋە تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش، شۇ ئارقىلىق شۋېتلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تەسىرىنى كېڭەيتىشنى مەقسەت قىلغانىدى. ۋەھالەنكى، بۇ زامانىۋى باسمىخانىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۆز دەۋرىدە جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنىڭ گېزىت - ژۇرنالچىلىق ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ جانلىنىشىدا مۇئەييەن روللارنى ئوينىدى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ چاغاتاي كلاسسىك يېزىق تىلىنىڭ ئەنئەنىلىرىدىن ھازىرقى زامان ئورتاق ئەدەبىي تىلغا تەرەققىي قىلىشىغا زور تۈرتكە بولدى.

ئەسلىدە 1893 - يىلىلا ستوكھولمدىكى باش دىنىي جەمئىيەت قەشقەرگە بىر مۇكەممەل باسما ماشىنىسى ئەۋەتىشنى پىلانلىغان. لېكىن ئارىدىكى ئۇزاق مۇساپە ۋە يول شارائىتىنىڭ ناچارلىقى تۈپەيلىدىن، بۇ پىلان تاكى 1910 - يىلىغىچە ئەمەلىيلەشمەيدۇ. 1901 - يىلدىن ئېتىبارەن قەشقەردىكى شۋېت مىسسىئونېرلىرى ئىلگىرىكى قولدا يېزىپ تارقىتىدىغان ئىپتىدائىي ئۇسۇلنى تۈگىتىپ، ئۇنۇمى تېخىمۇ يۇقىرىراق بولغان يېڭىچە ئۇسۇل تېپىشقا تىرىشقان. بۇنىڭ بىلەن 1901 - يىلدىن باشلاپ ئۇلار تاش باسما ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، بىر قىسىم قول يازمىلارنى كۆپەيتىشكە باشلىغان. 1910 - يىلىغا بارغاندا يېڭى تىپتىكى يۈرۈشلەشكەن زامانىۋى باسما ماشىنىسى ستوكھولمدىن روسىيە زېمىنى ئارقىلىق قەشقەرگە ئەۋەتىلىدۇ. بۇ يۈرۈشلەشكەن باسما ماشىنىسى شۇ ۋاقىتتىكى ئەڭ ئىلغار بولغان يۇقىرى سۈرئەتلىك بىر بېسىش ماشىنىسى، خەت تىزىش تاختىسى، كېسىش ماشىنىسى ۋە تۈپلەش ماشىنىسىدىن تەركىب تاپقانىدى. بۇ ماشىنا ئارقىلىق ئۆز دەۋرىدە ئەرەب يېزىقى، لاتىن يېزىقى ۋە كىرىل يېزىقلىرىدا كىتاب نەشر قىلغىلى بولاتتى. شۇنداق قىلىپ، بۇ باسما ماشىنىسى 1912 - يىلىدا رەسمىي ئىشقا كىرىشتۈرۈلىدۇ[21].

شۇندىن باشلاپ قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسى تاكى 1938 - يىلى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى شۋېت مىسسىئونېرلىرىنى جەنۇبىي شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقارغانغا قەدەر بولغان 25 يىل جەريانىدا توختىماستىن ئىشلىدى. 1930 - يىللاردىن كېيىن، ئۆلكە مەركىزى ئۈرۈمچىدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزۈلگەن زامانىۋى باسما ماشىنىلىرى ئىشقا كىرىشتۈرۈلۈشتىن ئىلگىرى، بۇ باسما ماشىنىسى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بىردىن - بىر زامانىۋى باسما ئەسلىھەسى سۈپىتىدە رول ئوينىدى. بۇ يىللاردا شۋېت باسمىخانىسىدا بېسىلغان نەچچە يۈزلىگەن تۈرلۈك ساھەلەرگە دائىر ئۇيغۇرچە كىتاب - ماتېرىياللارنىڭ ھەقىقىي سانىنى ئېلىشمۇ خېلى تەس. ھازىر شۋېتسىيە ئارخىپلىرىدا ساقلىنىۋاتقان، ئۆز دەۋرىدە قەشقەردە بېسىلغان ئۇيغۇرچە كىتاب - ماتېرىياللارنىڭ كاتالوگى گۇننار ياررىڭ تەرىپىدىن 1991- يىلى ستوكھولمدا نەشر قىلىندى[22]. بۇ باسمىخانىدا نەشر قىلىنغان بەزى دەرسلىكلەر ۋە كىتابلارنىڭ تىرازى ھەتتا 1000 — 2000 دىنمۇ ئاشقان. بەزىلىرى بىرقانچە قېتىم قايتا - قايتا نەشر قىلىنغان. 1933 - يىلىغا بارغاندا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ئىچىدە قېلىپ، قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسى بىر مەھەل يەرلىك كۈچلەرنىڭ كونتروللۇقىغا ئۆتۈپ قالىدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تەشۋىقاتلىرىنى نەشر قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن تاكى 1938 - يىلى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىۋاسىتە ھەربىي ياردىمى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنى تولۇق ھالدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالغىچە بولغان ئارىلىقتا شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرى كۈندىن - كۈنگە قىيىنلىشىدۇ. 1933 — 1937 - يىللاردىكى قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەنلەردە بولۇپ ئۆتكەن ئىنقىلابلار ۋە مالىمانچىلىقلاردا شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا قۇرغان چېركاۋلىرى كۆيدۈرۈلىدۇ. مەكتەپلىرى تاقىۋېتىلىدۇ. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا شۋېت مىسسىئونېرلىرى ئۆزلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئامالسىز قالىدۇ. 1938 - يىلى ئەتىيازدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا مايىل شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بارلىق شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ شەرتسىز ھالدا چېگرىدىن چىقىپ كېتىشىنى ئۇقتۇرىدۇ. شۋېت مىسسىئونېرلىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، گەرچە گۇستاف ئاھلبېرت(GustafAhlbert)، جون ئاندېرسون (John Anderson) ۋە سىگفرىد مۇن (Sigfred Moen) قاتارلىق ئەڭ ئاخىرىدىكى ئۈچ مىسسىئونېر ۋەزىيەتنىڭ ياخشىلىنىشىنى كۈتۈپ ئۆز ئورنىدا قېپقالغان بولسىمۇ، لېكىن شۇ يىلى 17 - ئاۋغۇستتا ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن مەجبۇرىي ھالدا برىتانىيىگە قارام ھىندىستانغا قوغلاپ چىقىرىلىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 50 يىلغا يېقىن دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرى ئاخىرلىشىدۇ. بۇ جەرياندا جەمئىي 60 نەپەر شۋېتسىيىلىك مىسسىئونېر (ئۇلارنىڭ ئىچىدە 24 نەپىرى ئەر، 36 نەپىرى ئايال) جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر، يەركەن ۋە يېڭىسار قاتارلىق شەھەرلەردە پائالىيەت قىلىدۇ. 1938 - يىلى كۈزدە ئۇلار شىنجاڭدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ھىندىستاننىڭ كەشمىر رايونىدىكى سىرىناگار شەھىرىدە يېڭى بازا قۇرۇپ، بۇ يەرگە جەنۇبىي شىنجاڭدىن كېلىپ - كېتىپ تۇرغان ئۇيغۇر مۇھاجىرلىرى ئارىسىدا دىن تارقىتىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ. ئۇلار بۇ يەردە تاكى 1942 - يىلىغىچە تۇرۇپ، شىنجاڭدىكى ۋەزىيەتنىڭ ياخشىلىنىشىنى كۈتكەن بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭغا قايتىدىن قايتىپ بارىدىغان ئىمكانىيەتنى تاپالمايدۇ. بۇنىڭ بىلەن بۇ رايوندىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپ، شۋېتسىيىگە قايتىپ كېتىدۇ.

ئەسلى ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرى باشتىن - ئاخىر دىن تارقىتىشنى مەقسەت قىلغان. بۇ نۇقتىنى گۇننار ياررىڭمۇ ناھايىتى ئېنىق تەكىتلەيدۇ. ئەمما ئۇلار ئىسلام دىنى ۋە مەدەنىيىتى كۈچلۈك يىلتىز تارتقان بۇ رايوندا بۇ تۈپ مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن بەزىبىر مەدەنىيەت، مائارىپ ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك پائالىيەتلىرىنىمۇ ئېلىپ باردۇ. بولۇپمۇ قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت ۋە نەشرىياتچىلىق ئىشلىرى، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ۋەھالەنكى، ئۆز نۆۋىتىدە شۇنىمۇ تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئۇلارنىڭ ئىسلام ئېتىقادى ۋە مەدەنىيىتى 1000 يىللاردىن بۇيان چوڭقۇر يىلتىز تارتقان بۇ رايوندا خرىستىئان دىنىنى تارقىتىش يولىدا ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى بۇ رايوندىكى يەرلىك خەلقلەرگە بەزىبىر تراگېدىيىلىك ئاقىۋەتلەرنىمۇ قالدۇرۇپ كېتىدۇ. ئۆز دەۋرىدىكى يەرلىك زىيالىيلار ئۇلارنىڭ بۇ پائالىيەتلىرىنى «مەدەنىيەت مۇستەملىكىچىلىكى»، «دىن ئوغرىلىرى» دەپ ئاتاپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. 1918 - يىلى قەشقەردە ئابدۇقادىر داموللامنىڭ باشچىلىقىدا شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرىگە قارشى خەلق نامايىشى يۈز بېرىدۇ㉓.

قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسى نەشر قىلغان ئۆتكۈنچى دەۋرگە مەنسۇپ ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدىكى كىتاب - ماتېرىياللار

بۈگۈنكى كۈندە شىنجاڭنىڭ ھەرقانداق يېرىدىن بولمىسۇن ئۆز دەۋرىدە قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسى نەشر قىلغان ئۇيغۇرچە كىتاب - ماتېرىياللارنى تېپىش تولىمۇ قىيىن. بۇ باسما ماتېرىياللار ئۆز ۋاقتىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەڭ تارقىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھازىرغىچە ساقلانمىغان. ھەتتا قەشقەر ياكى يەركەن ۋە ياكى ئاپتونوم رايوننىڭ مەركىزى بولغان ئۈرۈمچىدىكى ھەرقانداق بىر ئارخىپ ياكى كۈتۈپخانىدىن بۇ ماتېرىياللارنى تاپقىلى بولمايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى، مەزكۇر رايوننىڭ ئۇزۇن يىللىق تارىخىي، ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي داۋالغۇشلار ئىچىدە تۇرۇپ كەلگەنلىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، ئەلۋەتتە.

ۋەھالەنكى، شۋېتلارنىڭ قەشقەردىكى باسمىخانىسىدا بېسىلغان زور مىقداردىكى ئۇيغۇرچە كىتاب - ماتېرىياللار ھازىرغا قەدەر شۋېتسىيە ئارخىپخانىلىرىدا ساقلانماقتا. ھازىر ھەرقانداق بىر كىشى بۇ باسما ماتېرىياللارنى شۋېتسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىنىڭ گۇننار ياررىڭ نامىدىكى شەرق قولىيازمىلىرى بۆلۈمىدىن؛ ستوكھولمدىكى پادىشاھلىق كۈتۈپخانىدىن؛ ستوكھولم ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسى ئوتتۇرا ئاسىيا ماتېرىياللىرى بۆلۈمىدىن ھەمدە ئۇپسالا ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىدىن تاپالايدۇ. بۇ ئۇيغۇرچە ماتېرىياللارنىڭ خېلى كۆپ بىر قىسمى ھەمدە ئۆز دەۋرىدە جەنۇبىي شىنجاڭدا تۇرغان مىسسىئونېرلارنىڭ خەت - چەك ۋە كۈندىلىك خاتىرىلىرى ھېلىھەم ستوكھولمدىكى باش دىنىي جەمئىيەتنىڭ ئارخىپخانىسىدا ۋە ستوكھولمغا يېقىن Lidingö ئارىلىدىكى تېئولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ئارخىپخانىسىدا ساقلانماقتا.

1912 - يىلدىن 1938 - يىلغا قەدەر 25 يىل جەريانىدا قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسىدا بېسىلغان تۈرلۈك مەزمۇنلاردىكى كىتاب - ماتېرىياللار ۋە نەشر بۇيۇملىرىنىڭ ھەقىقىي سانىنى ئېلىش ناھايىتى قىيىن. گۇننار ياررىڭمۇ 1991 - يىلى نەشر قىلدۇرغان «قەشقەردىكى باسما بۇيۇملار»㉔ ناملىق كىتابىدا بۇ نۇقتىنى ئېنىق تەكىتلەپ مۇنداق دەيدۇ: «ھازىر ئۆز دەۋرىدە قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسىدا بېسىلغان باسما بۇيۇملارنىڭ تولۇق ۋە مۇكەممەل تىزىملىكىنى تۇرغۇزۇش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. مېنىڭ بۇ كاتولوگىمدا بىر قىسىم باسما بۇيۇملارنىڭ تىزىملىكىنىڭ چۈشۈپ قالغانلىقىدا شەك - شۈبھە يوق. بەزى باسما بۇيۇملارنىڭ نۇسخىسىنى ھەتتا باسمىخانىمۇ ئۆز ۋاقتىدا ساقلاپ قالالمىغان. يەنە بىر قىسىملىرى 1930 - يىللاردا جەنۇبىي شىنجاڭدا يۈز بەرگەن مالىمانچىلىقلاردا يوقاپ كەتكەن»㉕.

بۇ نەشر بۇيۇملار ۋە كىتاب - ماتېرىياللارنىڭ مەزمۇنى تۈرلۈك ساھەلەرگە چېتىلغان بولۇپ، تەخمىنەن %50 تىن كۆپرەكىنى خرىستىئان دىنى ھەمدە «ئىنجىل» غا دائىر كىتابلار ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ مەكتەپلىرى ئۈچۈن تۈزۈلگەن ئۇيغۇرچە دەرسلىك كىتابلار مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە شەرقىي تۈركىي تىلى (شۋېتلار ئۆز ۋاقتىدا ئۇيغۇر تىلىنى «شەرقىي تۈركىي تىلى» دەپ ئاتىغان) ئوقۇتۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئا - ب كىتابى، گراممatikا كىتابى، ئوقۇش كىتابى، ئىملا كىتابى قاتارلىق بىر يۈرۈش كىتابلارنى؛ تەبىئىي پەن كىتابلىرىدىن ھېساب كىتابى، جۇغراپىيە، پەن - تېخنىكا، ئاناتومىيە ۋە تەبىئەت قاتارلىق كىتابلارنى؛ چەت ئەل تىلى ئوقۇتۇشىغا دائىر كىتابلاردىن ئىنگلىزچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت، ئىنگلىز تىلى ئوقۇشلۇقى قاتارلىقلارنى؛ تارىخقا دائىر كىتابلاردىن ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى ھەمدە گۇستاف ئاھلبېرت تەرىپىدىن تۈزۈلگەن

ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۇنجى ئىملا كىتابى قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، شۋېت مىسسىئونېرلىرى 1908 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر تىلىدا يىللىق كالېندار چىقىرىشقا باشلىغان. ئەڭ دەسلەپكى ئۇيغۇرچە كالېندار گوستاف رەكېت (Gustaf Raquette) تەرىپىدىن 1908 ـ يىلى چىقىرىلغان. 1912 ـ يىلىدىن باشلاپ تاكى 1938 ـ يىلىغىچە قەشقەردىكى شۋېتلارنىڭ زامانىۋى مەتبەئەسىدە ھەر يىللىق ئۇيغۇرچە كالېندار ئۆز ۋاقتىدا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغان. يەنە بىر ئەمەلىي قىممەتكە ئىگە ئەمگەكلەردىن بىرى، ئۇيغۇرچە ئۆلچەملىك خەت ـ چەك يېزىش ئۆرنەكلىرى بولۇپ، 1931 — 1937 ـ يىللاردا قايتا ـ قايتا ئۈچ قېتىم نەشر قىلىنغان.

بۇ يىللاردا يەنە قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسىدا دۇنيا ئەدەبىياتىدىكى بىر قىسىم ئەسەرلەردىن ئۈلگىلەر ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ۋە بېسىلىپ تارقىتىلغان. بۇ ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى دىنىي مەزمۇنلارغا چېتىلىدىغان ئەسەرلەر بولۇپ، بىۋاسىتە ئەرەب، ئىنگلىز ۋە شۋېت تىللىرىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇلاردىن دەسلەپكى يىللاردا تەرجىمە قىلىنىپ بېسىلغان ئەدەبىي پارچىلاردىن «ھەسەننىڭ ئۆيى» (1913)، «جىرىڭلىمايدىغان تىللا» (1913)، «سەھرايى كەبىردە ئېزىققان ئىككى بىر تۇغقاننىڭ ھېكايىسى» (1913)، «بوساغە ۋە بولۇڭ: فاس ئەرەبلىرىنىڭ تەمسىلى» (1913)، «بۇلبۇلنىڭ ھېكايىسى» (1914) قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. كېيىنكى يىللارغا بارغاندا ئوسكار ھېرمانسون (Oscar Hermansson) تەرىپىدىن يەنە شۋېتسىيىنىڭ نوبېل مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن مەشھۇر ئايال يازغۇچىسى سېلما لاگېرلوف (Selma Lagerlof) نىڭ «ئورشىلىمنىڭ مۇقەددەس بېيىتىدە قىسسە» (6:1931)، «سەدىھۇ سۇندار سىڭگى» (3:1933)، «مۇقەددەس فرانسىسكوس» (4:1934) قاتارلىق ئەدەبىي ئەسەرلىرى ھەمدە لېۋىس ۋاللېس (Lewis Walles) نىڭ «بېن خۇر» (7:1935) قاتارلىق ئەسەرلىرى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ بېسىلغان ۋە تارقىتىلغان. بۇ ئەسەرلەر جەنۇبىي شىنجاڭدا سىياسىي مالىمانچىلىق بولۇۋاتقان 1930 ـ يىللارنىڭ بېشىدا نەشر قىلىنغان.

ئۇنىڭدىن باشقا، قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسىدا بېسىلغان ئۇيغۇرچە گېزىت ـ ژۇرناللارنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش زۆرۈر. 1914 ـ يىلى قەشقەردىكى شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ باش شتابى گوستاف رەكېتنىڭ مۇھەررىرلىكىدە ئۇيغۇر تىلىدا ئايلىق گېزىت چىقىرىشنى پىلانلىغان. گېزىتنىڭ نامى «يارۇغلۇق — ئالتە شەھەرنىڭ رۇزنامىسى» بولۇپ، پەقەت دەسلەپكى سىناق سان چىقىپلا نەشردىن توختاپ قالغان. گېزىتتە دۇنيا ۋەزىيىتى ۋە ئۆلكە ئىچىدىكى يەرلىك خەۋەرلەرنى باسماقچى بولغان. بەزىلەر بۇ گېزىتنى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تۇنجى ئۇيغۇرچە گېزىت دەپ قارايدۇ[26]. ئەمما شىنجاڭدىكى يەرلىك تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، 1910 ـ يىلىلا قەشقەردە قۇتلۇق ھاجى شەۋقى تەرىپىدىن «ئاڭ گېزىتى» ناملىق گېزىتنىڭ چىقىرىلغانلىقى مەلۇم. ئەمما بۇ گېزىت ئۇزۇن ئۆتمەيلا تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، نەشر قىلىنىشتىن توختىتىلغان[27]. 1930 ـ يىللاردىكى ئىنقىلاب مەزگىلىدە شۋېت باسمىخانىسى قەشقەردىكى يەرلىك كۈچلەرنىڭ بىرقانچىلىغان گېزىت ـ ژۇرناللىرىنى ئۆزلىرىنىڭ زامانىۋى مەتبەئەسىدە بېسىپ بەرگەن[28]. ئۇنىڭدىن باشقا، شۋېت باسمىخانىسى يەنە يەرلىك كۈچلەرنىڭ تۈرلۈك تەشۋىقات ماتېرىياللىرى ۋە ھۆججەتلىرىنى بېسىشقا مەجبۇرلانغان. ھازىر بۇ خىلدىكى باسما بۇيۇملارنىڭ بىر قىسمى شۋېتسىيە ئارخىپلىرىدا ساقلانماقتا.

يۇقىرىقى كىتاب ۋە چوڭ ھەجىملىك باسما ماتېرىياللاردىن باشقا، قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسى يەنە ئىقتىسادىي كىرىم قىلىش ئۈچۈن قەشقەردىكى چەت ئەل كونسۇلخانىلىرىنىڭ تۈرلۈك خەت ـ چەك ۋە ھۆججەتلىرى، يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ پوچتا تالونلىرى، قەشقەردىكى روسىيە بانكىسىنىڭ جەدۋەللىرى قاتارلىقلارنىمۇ باسقان. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى ۋە شەخسلەر ئۈچۈن تۈرلۈك پلاكاتلار ۋە ئېلانلار، كىتابچىلار ۋە ئوقۇشلۇقلار، تەكلىپنامە ـ باغاقچىلار، جەدۋەل ۋە ئىلتىماس قەغەزلىرى، تۈرلۈك شەكىلدىكى تالون ـ ھۆججەتلەر قاتارلىقلارنىمۇ ئۇيغۇرچە ۋە پارسچە تىللاردا بېسىپ بەرگەن[29].

XX ئەسىردىن بۇيانقى ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ھەققىدىكى تەتقىقاتلاردا قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسىدا بېسىلغان زور كۆلەمدىكى ئۇيغۇرچە كىتاب ـ ماتېرىياللارنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىگە تىلشۇناسلار ناھايىتى ئاز دىققەت قىلدى ياكى ئاساسەن دىققەت قىلمىدى. شىنجاڭدا بولسا بۇ ھەقتە ھازىرغىچە ھېچقانداق تەتقىقاتلار يوق. مەزكۇر باسما ماتېرىياللار XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەردە بېسىلىپ تارقىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۈگۈنكى كۈندە شىنجاڭدىكى ھەرقانداق بىر كۇتۇپخانا ياكى مۇزېيدىن تاپقىلى بولمايدۇ. بىز بۇ قىممەتلىك ماتېرىياللارنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىنى تەكشۈرگىنىمىزدە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ جەنۇبىي دىئالېكتىنىڭ XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى تەرەققىيات ئەھۋالى ۋە يېڭى يۈزلىنىشىنى چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز.

بىز ئىلگىرى تەكىتلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇ نەشر بۇيۇملىرىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى خىرىستىئان دىنىغا ئائىت تۈرلۈك كىتابلار تەشكىل قىلىدۇ. شۋېت مىسسىئونېرلىرى قەشقەر ۋە يەركەنلەردە دىن تارقىتىش نۇقتىلىرى تەسىس قىلغان دەسلەپكى يىللاردىلا

«ئىنجىل» نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشلىرىنى باشلايدۇ. بولۇپمۇ مىسسىئونېرلارنىڭ ئىچىدىكى يوهاننېس ئاۋېتارانىئان، گۇستاف رەكېت قاتارلىق كىشىلەر ئالدى بىلەن يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ تىل - يېزىقىنى پۇختا ئۆگىنىدۇ. كېيىنكى مەزگىللەردە بولسا گۇستاف ئاھلبېرت، ئوسكار ھېرمانسون، سىگفرىد مۆن قاتارلىق مىسسىئونېرلار ئۇيغۇر تىل - يېزىقى جەھەتتە پۇختا بىلىمگە ئىگە مۇتەخەسسىسلەردىن بولۇپ قالىدۇ.

شۋېت مىسسىئونېرلىرى ئۆزلىرىنىڭ دىن تارقىتىش مەقسىتىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، ئەڭ ئالدى بىلەن «ئىنجىل» ۋە باشقا خرىستىئان دىنى تەلىماتلىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشنىڭ ناھايىتى مۇھىملىقىنى ھېس قىلغانىدى. شۇڭا قەشقەرگە تۇنجى بولۇپ كەلگەن تۈرك قان تېپىدىن بولغان مىسسىئونېر يوهاننېس ئاۋېتارانىئان بۇ يەردىكى بىرىنچى ئىشىنى «ئىنجىل» نىڭ قىسمەن بابلىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشىدىن باشلايدۇ.

ئاۋېتارانىئان ئۆز ئانا تىلى بولغان ئوسمانلى تۈرك تىلىنى ياخشى بىلىشتەك ئەۋزەللىكىگە تايىنىپ، تۈركىي تىللىرىنىڭ شەرقىي دىئالېكتلىرىدىن بولغان ئۇيغۇر تىلىنى تېزلا ئۆگىنىۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ «ئىنجىل» نىڭ بەزى بابلىرىنى تېزلىك بىلەن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىقىدۇ. تەرجىمىسى پۈتكەن قىسىملىرىنى قولىيازما شەكلىدە تارقىتىدۇ. لېكىن ئاۋېتارانىئان تەرجىمە قىلغان «ئىنجىل» نىڭ پارچىلىرىغا نىسبەتەن باشقا شۋېت مىسسىئونېرلىرى تەنقىدىي پوزىتسىيە تۇتىدۇ. ئۇلار ئاۋېتارانىئاننىڭ تەرجىمىسىدە مەسىلە بار. ئۇنى «ئىنجىل» نىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۆلچەملىك تەرجىمىسى سۈپىتىدە ئومۇملاشتۇرۇشقا بولمايدۇ دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئاۋېتارانىئان بولسا بۇ پىكىرلەرگە قارشى چىقىپ، ئۆزىنى «ئىنجىل» نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشقا ئەڭ مۇۋاپىق كىشى دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، باشقا شۋېت مىسسىئونېرلىرىغا قارىغاندا ئۆزى تۈركىي تىللىرىنى بىلىشتە تۇغما ئەۋزەللىككە ئىگە ئىدى. شۇڭا «ئىنجىل» نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا ئۇ ئۆزىنى ئەڭ ھوقۇقلۇق دەپ بىلەتتى. شۇ سەۋەبتىن، ئاۋېتارانىئان بىلەن قەشقەردىكى باشقا شۋېت مىسسىئونېرلىرى ئوتتۇرىسىدا «ئىنجىل» نىڭ تەرجىمىسى ھەققىدە قاتتىق ئىختىلاپ تۇغۇلىدۇ. نەتىجىدە، ئۇ 1897 - يىلى قەشقەردىن ئايرىلىپ بۇلغارىيىگە كېتىدۇ ۋە ئۇ يەردىكى گېرمان مىسسىئونېرلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا باشلايدۇ.

ئاۋېتارانىئان قەشقەردىن ئايرىلغاندىن كېيىن، بۇلغارىيىدە «ئىنجىل» نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشىنى داۋاملاشتۇرىدۇ.

ئاۋېتارانىئان قەشقەردىن ئايرىلغاندىن كېيىنمۇ قەشقەردىكى شۋېت مىسسىئونېرلىرى بىلەن ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى «ئىنجىل» نىڭ تەرجىمىسى ھەققىدىكى ئىختىلاپلار ئىزچىل داۋاملىشىدۇ. ھۆلتۋال ئۆز كىتابىدا بۇ ۋەقەنى «ئىنجىل ماجىراسى» دەپ ئاتايدۇ. «ئىنجىل» نىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسىدىن قوزغالغان بۇ ۋەقە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا غەرب دۇنياسىدىكى دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغايدۇ. برىتانىيىنىڭ چەت ئەللەردىكى ئىنجىل جەمئىيەتلىرىمۇ بۇ ئىشقا ئارىلىشىدۇ. گېرمان شەرقشۇناسلىرى بۇ ۋەقە ھەققىدە مەخسۇس ماقالىلار ئېلان قىلىدۇ. 1909 - يىلى بېرلىندا بۇ مەسىلىنى مۇۋاپىق ھەل قىلىش يۈزىسىدىن مەخسۇس مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىلىدۇ. ئاۋېتارانىئان تەرجىمە قىلغان «ئىنجىل» نىڭ مەتتا قىسمى ھۆگبېرگ ۋە رەكېت قاتارلىق مىسسىئونېرلار تەرىپىدىن تەھرىرلىنىپ، تەرجىمىسى بېكىتىلگەندىن كېيىن، 1910 - يىلى تىفلىس شەھىرىدە نەشر قىلىنىدۇ. ئۇزاق تالاش - تارتىشلار ۋە كېلىشتۈرۈشلەردىن كېيىن، ئاۋېتارانىئان ئاخىرى رەكېت قاتارلىق شۋېت مىسسىئونېرلىرى بىلەن «ئىنجىل» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ھەققىدە ھەمكارلىشىشقا قوشۇلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بىرقانچە يىللىق قايتا - قايتا ئىشلەش ئارقىلىق، 1914 - يىلى «ئىنجىل شېرىف: يېڭى ئەھد» نىڭ تولۇق ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى تاماملىنىپ، بۇلغارىيىنىڭ فىلىپپوپولىس شەھىرىدە نەشر قىلىنىدۇ⑳.

تۇنجى قېتىم ئۇيغۇر تىلىغا تولۇق تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنغان «يېڭى ئەھد» نىڭ مىڭلارچە نۇسخىلىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا كەلتۈرۈلۈپ تارقىتىلىشقا باشلايدۇ. بۇنىڭ خەلق ئارىسىدا ساقلانغان نۇسخىلىرىنى ھازىرمۇ ئۇچرىتىش مۇمكىن. «يېڭى ئەھد يەنى ئىنجىل شەرىف» نامى بىلەن ئاتالغان بۇ كىتابنىڭ تىلى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۆتكۈنچى باسقۇچتا تۇرۇۋاتقان — كلاسسىك چاغاتاي تۈركىي تىلىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئۆتۈۋاتقان دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر شېۋىسىنى ئاساس قىلغان. تىل قۇرۇلمىسى جەھەتتىن، چاغاتاي يېزىق تىلىنىڭ ئەنئەنىلىرىنى ساقلاش بىلەن بىرگە يەنە ئۇيغۇر جانلىق ئېغىز تىلىغا زور دەرىجىدە يېقىنلاشقان. شۇڭا بۇ كىتاب ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا ئىسلامىيەتتىن باشقا دىنىي دەستۇرلارنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشلىرىدىكى زور بىر قەدەم ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش باسقۇچىدىكى دىنىي ئاتالغۇلارنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

شۇنىڭدىن كېيىن، قەشقەردىكى شۋېت مىسسىئونېرلىرى «ئىنجىل» نىڭ قالغان قىسىملىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. 1917 - يىلى «ئالەمنىڭ يارالمىش قىسسىسى»، 1921 - يىلى «يوب قىسسىسى»، 1923 - يىلى «مۇقەددەس ناخشىلار كىتابى» تەرجىمە قىلىنىدۇ ھەمدە قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسىدا بېسىلىپ چىقىدۇ.

1935 - يىلى گۇستاف ئاھلبېرت بىلەن ئوسكار ھېرمانسون بىرلىكتە «يېڭى ئەھد يەنى ئىنجىل شېرىف» نىڭ تولۇق ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنى قايتىدىن ئىشلەپ چىقىدۇ ھەمدە برىتانىيىنىڭ چەت ئەللەردىكى ئىنجىل جەمئىيىتىنىڭ مەبلىغى بىلەن 1939 - يىلى قاھىرەدە نەشر قىلىدۇ. 1942 - يىلىدىن باشلاپ ئۇلار «كونا ئەھد يەنى ئىنجىل شېرىف» نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشقا باشلايدۇ ھەمدە 1950 - يىلى قاھىرەدە نەشر قىلدۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، «ئىنجىل» نىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى تولۇق تەرجىمىسى ۋە مۇكەممەل نەشرى ئاخىرقى ھېسابتا تاماملىنىدۇ㉛.

ئۇنىڭدىن باشقا، شۇ يىللاردا يەنە قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسىدا زور تۈركۈمدىكى دىنىي مەزمۇندىكى ماتېرىياللار نەشر قىلىنغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە چېركاۋ ناخشىلىرىنىڭ تېكىستلىرى، تەشۋىقات كىتابچىلىرى ۋە ۋەز - نەسىھەتلەر ۋاراقچىلىرى ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى شۋېت، ئىنگلىز ۋە ئەرەب تىللىرىدىن ئۇيغۇر تىلىغا بىۋاسىتە تەرجىمە قىلىنغان.

گۇننار ياررىڭ ئۆز كاتولوگىدا يەنە شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ خېلى بىر قىسىم تۈرلۈك مەزمۇنلاردىكى ئەسەرلەرنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغانلىقى ۋە بېسىشقا تەييار قىلغانلىقى، لېكىن ئۇلارنىڭ 1938 - يىلى كۆزدە شىنجاڭ چېگرىسىدىن قوغلاپ چىقىرىلغانلىقى سەۋەبلىك، بېسىشقا ئۈلگۈرەلمىگەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ. مەسىلەن: ئوسكار ھېرمانسون ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان ئەسەرلەردىن «قەدىمكى يادىكارلىقلار تارىخى»، «ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئۈچۈن شۋېتسىيە تارىخى» قاتارلىق تارىخقا دائىر كىتابلارنى؛ «‹كەلىلە ۋە دىمنە› دىن تاللانما ھېكايىلەر»، سېلما لاگېرلوفنىڭ «يەتتە ئېغىر گۇناھ» ناملىق رومانى ھەمدە كارل پېرشون تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، ئوسكار ھېرمانسون تەرىپىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان «ئەمەلىي گېئومېترىيە» قاتارلىق دەرسلىكلەر؛ گۇستاف ئورېل شۋېت تىلىدىن تەرجىمە قىلغان سۋېن ھېرنېرنىڭ «ئىبرايلار تارىخى» ناملىق كىتابى ھەمدە ئوسكار ھېرمانسون قايتا تۈزگەن ۋە تولۇقلىغان «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» ناملىق ئەسەرلەر شۇلار جۈملىسىدىندۇر㉜.

گۇننار ياررىڭ ۋە XX ئەسىردىن بۇيانقى شۋېتسىيە ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ يېڭى نەتىجىلىرى

ئېھتىمال XX ئەسىردىكى شۋېتسىيە بىلەن مەركىزىي ئاسىيانىڭ، بولۇپمۇ تارىم ئويمانلىقىنىڭ مەدەنىيەت ئالاقە تارىخىدا شۋېتسىيىلىك ئىككى مەشھۇر شەخس پەۋقۇلئاددە مۇھىم ئورۇندا تۇرسا كېرەك. ئۇلارنىڭ بىرى، مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيىچى ۋە جۇغراپىيىشۇناس سۋېن ھېدىن؛ يەنە بىرى، دۇنياغا تونۇلغان ئۇيغۇرشۇناس، خەلقئاراغا تونۇلغان دىپلومات گۇننار ئالفرېد ياررىڭدۇر.

سۋېن ھېدىن گەرچە مەخسۇس ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللانمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئارخېئولوگىيىسى ۋە جۇغراپىيىلىك سىرى ھەققىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك ئېكسپېدىتسىيە ھاياتى داۋامىدا ئېرىشكەن زور مىقداردىكى قىممەتلىك قېزىلما بۇيۇملىرى ۋە ئىلمىي جەھەتتىكى بايقاشلىرى ياۋروپالىقلارنىڭ تارىم ئويمانلىقى ھەققىدىكى تونۇشىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. شۈبھىسىزكى، شىمالىي ياۋروپادىكى ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ تەرەققىياتى سۋېن ھېدىننىڭ دەسلەپكى ئەمگەكلىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

XX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىغا كەلگەندە شۋېتسىيە مىسسىئونېرلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان دەسلەپكى 30 يىلغا يېقىن پائالىيەتلىرى نەتىجىسىدە، بىرقانچىلىغان غوللۇق ئۇيغۇرشۇناس خادىملار يېتىشىپ چىقتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە شۋېتسىيىنىڭ بىرىنچى ئەۋلاد ئۇيغۇرشۇناسلىرى سۈپىتىدە گۇستاف رەكېت (1871 — 1945) نى كۆرسىتىش مۇمكىن. ئۇ ئەسلىدە شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ تەركىبىدە 1896 - يىلى قەشقەرگە كەلگەن ھەمدە شۋېتسىيە مىسسىئونېرلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا تەسىس قىلغان دوختۇرخانىلىرىدا تاشقى كېسەللىكلەر دوختۇرى بولۇپ ئىشلىگەن. بۇ جەرياندا ئۆزىنىڭ مېدىتسىنا ئىلمى بويىچە يېزىلغان دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيىسىنى يەركەندە تاماملاپ، 1903 - يىلى ئەنگلىيىنىڭ لېۋېرپول شەھىرىدىكى ۋىكتورىيە ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئىسسىق بەلۋاغ كېسەللىكلىرىنى داۋالاش ئىلمى بويىچە دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. ئۇ قەشقەر ۋە يەركەندە شۋېت مىسسىئونېرلىرى ئاچقان دوختۇرخانىلاردا باش دوختۇر بولۇپ، تاكى 1921 - يىلىغىچە جەمئىي 25 يىل ئىشلىگەن ۋە ياشىغان. بۇ جەرياندا ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىغا چوڭقۇر ئىشتىياق باغلاپ، ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىنىڭ جەنۇبىي شېۋىلىرىنى يەنى قەشقەر ۋە يەركەن شېۋىسىنى پۇختا ئۆگىنىۋالغان ھەمدە شۋېت مىسسىئونېرلىرى ئىچىدىكى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان تۇنجى ئەۋلاد تىلشۇناس بولۇپ يېتىشكەن. 1907 - يىلى گۇستاف رەكېت

يەركەندە تۇرۇپ ستوكھولمدىكى شۋېتسىيە باش دىنىي جەمئىيىتىگە شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى بايان قىلىنغان بىر تەپسىلىي ئىلمىي دوكلاتنى يوللىغان. بۇ دوكلاتنىڭ نامى «شىنجاڭنىڭ شەھەر ـ بازارلىرى، دەريالىرى ھەمدە بۇ يەردە ياشىغۇچى ئاھالىلەر ۋە مەمۇرىي بىرلىكلەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»[33] بولۇپ، ئۆز دەۋرىدە شىمالىي ياۋروپالىقلارنىڭ شىنجاڭ ھەققىدە ئېرىشكەن ئەڭ دەسلەپكى تەپسىلىي مەلۇماتلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. گۇستاف رەكېتنىڭ ئۆز قەلىمى بىلەن يېزىلىپ تاش باسمىدا كۆپەيتىلگەن بۇ كىتابچە ھازىر ستوكھولمدىكى دىنىي جەمئىيەتنىڭ ئارخىپخانىسىدا ۋە ستوكھولم ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا[34].

1907 ـ يىلى يەنە گۇستاف رەكېتنىڭ بىۋاستە يېتەكچىلىكى بىلەن يەركەندە ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇنجى كالېندار — «تەقۋىمى تۈركىستان يەنى ئاي ـ كۈن ـ يىلنىڭ ھېسابى»[35] تۈزۈلۈپ، تاش باسمىدا كۆپەيتىلىپ تارقىتىلىشقا باشلىغان. 1912 ـ يىلى قەشقەردە شۋېت باسمىخانىسى رەسمىي ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەندىن كېيىن، ھەر يىللىق كالېندار ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە ـ ئىنگلىزچە ـ رۇسچە يېزىقلاردا يىل، ئاي، كۈنلەرنىڭ سېلىشتۇرۇلمىسى بويىچە زامانىۋى مەتبەئەدە بېسىلىپ تارقىتىلغان. دېمەك، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى كالېندارنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە بېسىلىپ تارقىلىشىدا گۇستاف رەكېتنىڭ كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى ناھايىتى زور بولغان.

1912 — 1913 ـ يىللىرى گۇستاف رەكېت تۈزگەن «شەرقىي تۈركىي تىلى گراماتىكىسى»[36] ناملىق ئۈچ جىلدلىق ئۇيغۇرچە ـ ئىنگلىزچە سېلىشتۇرما گراماتىكا ئەسىرى بېرلىندا نەشر قىلىنغان. بۇ ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى ھەققىدە مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياۋروپادا بېسىلغان ئەڭ مۇھىم ئىلمىي ئەسەرلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ يورۇقلۇققا چىقىشى گۇستاف رەكېتنى تۈركولوگىيە تەتقىقاتى ساھەسىدە ياۋروپادىكى مۇھىم تىلشۇناسلارنىڭ بىرىگە ئايلاندۇردى.

1914 ـ يىلى گۇستاف رەكېت بىۋاستە باشچىلىق قىلىپ، قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسىدا ئۇيغۇر تىلىدا زامانىۋى گېزىت چىقىرىش ئىشىغا تۇتۇش قىلدى. شۇ يىلى 8 ـ ئايدا قەشقەردە شۋېت باسمىخانىسى «يارۇغلۇق: ئالتە شەھەرنىڭ رۇزنامىسى»[37] ناملىق ئۇيغۇرچە زامانىۋى گېزىتنىڭ سىناق سانىنى نەشر قىلغان. لېكىن بۇ گېزىتنىڭ سىناق سانى چىقىپلا تۈرلۈك سەۋەبلەر، تۈپەيلىدىن نەشر قىلىنىشتىن توختاپ قالغان.

شۇندىن كېيىن، گۇستاف رەكېت قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسى نەشر قىلغان ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ باش لايىھىلىگۈچىسى ۋە تەھرىرى سۈپىتىدە مەدەنىيەت ۋە نەشرىياتچىلىق ساھەسىدە ئاكتىپ رول ئوينىدى. ئۇ بىر تەرەپتىن، قەشقەر ۋە يەركەنلەردىكى شۋېت دوختۇرخانىسىدا كېسەل داۋالاش ئىشلىرى بىلەن ئالدىراش بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇيغۇر تىلى، ئەدەبىياتى ۋە فولكلورىغا دائىر يازما ۋەسىقىلەرنى يىغىش، توپلاش ھەمدە تەتقىق قىلىش ئىشلىرى بىلەن پائال شۇغۇللاندى. ئۇنىڭ بۇ ساھەدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى شۋېتسىيە ۋە ياۋروپادىكى ئىلمىي ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنىپ تۇردى. 1921 ـ يىلى گۇستاف رەكېت ئۆزىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 25 يىللىق ھاياتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ شۋېتسىيىگە قايتىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ ياۋروپا ئىلىم ساھەسىگە نىسبەتەن يىراق مەركىزىي ئاسىيادىكى ئۇيغۇر مىللىتى ۋە ئۇلارنىڭ تىل مەدەنىيىتى ساھەسىدىكى نوپۇزلۇق شەخسلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغانىدى.

گۇستاف رەكېت شۋېتسىيىگە قايتقاندىن كېيىن، 1924 ـ يىلى لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىغا كىرىپ، تۈركىي تىللىرى بويىچە ياردەمچى پروفېسسورلۇققا تەيىنلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىدا XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ توختاپ قالغان تۈركولوگىيە ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى گۇستاف رەكېتنىڭ كۈچىشى بىلەن قايتىدىن جانلىنىشقا باشلايدۇ. ئۇ شۇندىن باشلاپ لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوسمانلى تۈركچىسى بىلەن شەرقىي تۈركىي تىلى (گۇستاف رەكېت ۋە گۇننار ياررىڭ قاتارلىق شۋېت ئۇيغۇرشۇناسلىرى ئۇيغۇر تىلىنى ئىزچىل ھالدا «شەرقىي تۈركىي تىلى» دەپ ئاتاپ كەلگەن ھەمدە ئىلىم ساھەسىدىمۇ مۇشۇ ئاتالغۇنى قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلىپ كەلگەن) ئوقۇتۇشى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 1926 ـ يىلى گۇننار ياررىڭ لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا كىرگەندىن كېيىن، گۇستاف رەكېتنىڭ تەۋسىيىسى بىلەن شەرقىي تۈركىي تىلى (ئۇيغۇر تىلى) كەسپىنى تاللايدۇ ھەمدە گۇستاف رەكېتنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئوقۇيدۇ. كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە ياررىڭ ئەپەندى رەكېتتىن كېيىنكى شۋېتسىيىنىڭ ئەڭ داڭلىق ئۇيغۇرشۇناسى بولۇپ يېتىشىپ چىقىدۇ.

1927 ـ يىلى گۇستاف رەكېت تۇنجى «ئىنگلىزچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت»[38] تۈزۈپ چىقتى ۋە نەشر قىلدۇردى. شۇندىن باشلاپ ئۇ تاكى 1945 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكىچە بولغان جەرياندا ئۇيغۇر تىلى، ئەدەبىياتى ۋە فولكلور مەدەنىيىتىگە دائىر كۆپلىگەن ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى ھەمدە شۋېتسىيىدىكى ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى. ئۇنىڭ بىر قىسىم ماقالىلىرى ۋە شىنجاڭدىن توپلىغان ئېتنوگرافىيىلىك ماتېرىياللىرى ئۇنىڭ ئۆلىمىدىن كېيىن گۇننار ياررىڭ تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلاندى. گۇننار ياررىڭ ئۆزىنىڭ «قەشقەرگە قايتا سەپەر» ناملىق كىتابىدا ئۇستازى گۇستاف رەكېت ھەققىدە ئەسلەپ مۇنداق دەيدۇ: «گۇستاف رەكېت ئۆز ئۆمرىنىڭ ئەڭ مۇھىم پەيتلىرىنى يەركەن ۋە قەشقەردە

ئۆتكۈزدى. ئۇ بۇ يەردە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇتەخەسسىسى بولۇپ يېتىشتى، شۇنداقلا خەلقئارادا ئېتىراپ قىلىنغان تۈركولوگىيە ساھەسىدىكى نوپۇزلۇق ئەرباپ بولۇپ قالدى»㊴.

گۇستاف رەكېت بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە جەنۇبىي شىنجاڭدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان شۋېت مىسسىئونېرلىرى ئىچىدە بىرمۇنچىلىغان ئۇيغۇرشۇناسلار يېتىشىپ چىقتى. بۇلاردىن ئالدى بىلەن ماگنۇس بەكلۇند (Magnus Baklund) نى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ. ئۇ گۇستاف رەكېت بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، كېيىنك كېسىلى سەۋەبىدىن بالدۇرلا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭدىن باشقا، گۇستاف ئاھلبېرت (Gustaf Ahlbert, 1884—1943) بىلەن سىگفىرد مۇن (Sigfrid Moen, 1897—1989) قاتارلىق ئىككى مىسسىئونېرنىڭ ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى ھەققىدىكى تەتقىقاتلىرى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. گۇستاف ئاھلبېرت قەشقەردە تۇرغان مەزگىللەردە شۋېت باسمىخانىسى نەشر قىلغان ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ تەرجىمىسى ۋە تەھرىرلىك ئىشلىرىغا يېقىندىن ھەمكارلاشتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى ھەققىدىكى بىلىمىنىڭ چوڭقۇرلۇقىغا تايىنىپ، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە فولكلور مەدەنىيىتىگە دائىر كۆپلىگەن ماتېرىياللارنى توپلىدى. ئۇ ماتېماتىكا، جۇغراپىيە ۋە تەبىئەت پەنلىرىگە دائىر ئۇيغۇرچە دەرسلىك كىتابلارنى تەرجىمە قىلىش ۋە نەشر قىلىش جەھەتتە ئالاھىدە تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. 1929 ـ يىلى گۇستاف ئاھلبېرت تۈزگەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۇنجى ئىملا قائىدىسى «ئالتە شەھەرنىڭ زەبانى يەنى كاشغەر ۋە يەركەندە پۈتۈلەدۇرغانغە مۇۋاپىق كىتابى ئىلىم ئىملا»㊵ نەشر قىلىندى. شۇندىن باشلاپ قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسى گۇستاف ئاھلبېرت تۈزگەن ئىملا قائىدىسى بويىچە كىتاب نەشر قىلغان ھەمدە باشتىن ـ ئاخىر ئىملا قائىدىسىنى ئىزچىللاشتۇرغان. دېمەك، بۇ كىتابنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ XX ئەسىردىكى تۇنجى ئىملا قائىدىسى كىتابى دېيىشكە بولىدۇ.

سىگفىرىد مۇن 1925 ـ يىلىدىن 1938 ـ يىلىغىچە قەشقەر ۋە يەركەنلەردە تۇرۇش جەريانىدا ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتى ھەققىدە مول ماتېرىياللارغا ئېرىشكەن. ئۇ يەنە قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسىنىڭ كونكرېت ئىشلىرىغا ئىشتىراك قىلغان. كۆپلىگەن ئۇيغۇرچە دەرسلىك كىتابلار ۋە ئوقۇشلۇقلارنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە نەشر قىلىنىپ، تارقىتىلىشىدا ئاكتىپ رول ئوينىغان. بولۇپمۇ ئۇنىڭ فوتوگرافىيە جەھەتتىكى تۆھپىسى ئالاھىدە زور بولۇپ، XX ئەسىرنىڭ 20 — 30 ـ يىللىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىن تارتقان زور مىقداردىكى فوتو رەسىملىرى كېيىنچە شۋېتسىيە دۆلەتلىك ئارخىپخانىسىدا شىنجاڭغا دائىر رەسىملەر بۆلۈمىنىڭ قۇرۇلۇشىدا مۇھىم رول ئوينىغان.

ئوسكار ھېرمانسون (Oscar Hermansson, 1889—1951) جەنۇبىي شىنجاڭدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان شۋېت مىسسىئونېرلىرى ئىچىدىكى يەنە بىر مۇھىم تىلشۇناسلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى ساھەسىدە ئېلىپ بارغان مۇھىم ئەمگەكلىرىنىڭ بىرى، «ئىنجىل» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدۇر. 1939 ـ يىلى قاھىرەدە نەشر قىلىنغان «ئىنجىل»㊶ نىڭ ئۇيغۇرچە تولۇق تەرجىمىسى ئاساسەن ئوسكار ھېرمانسوننىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك ئەمگىكى ئاساسىدا ۋۇجۇدقا چىققان. 1935 ـ يىلى ئوسكار ھېرمانسون ئۆزى باش بولۇپ ئۇيغۇر تىلىنىڭ گراماتىكا كىتابىنى تۈزدى ۋە قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسىدا نەشر قىلدۇردى㊷. بۇ گۇستاف رەكېتنىڭ 1912 — 1914 ـ يىللىرى بېرلىندا نەشر قىلدۇرغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۇنجى گراماتىكا كىتابىدىن كېيىن، شۋېتلار تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ نەشر قىلىنغان مۇشۇ ساھەدىكى ئىككىنچى ئىلمىي ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. 1936 ـ يىلىغا بارغاندا ئوسكار ھېرمانسون يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن شىنجاڭ رايونىنىڭ تارىخى ھەققىدە تۇنجى ئاممىباب ئۇيغۇرچە كىتاب — «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخى»㊸ نى نەشر قىلدۇردى. بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشى ئۆز دەۋرىدە ئۇيغۇر تارىخى ھەققىدىكى بىر بوشلۇقنى تولدۇردى.

1938 ـ يىلى شۋېت مىسسىئونېرلىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قەشقەردە بىر مەھەل تازا راۋاجلانغان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەشرىياتچىلىق ئىشلىرى پەسكويغا چۈشۈپ قالدى. ئۆز دەۋرىدىكى شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتى قەشقەردىكى شۋېت باسمىخانىسىنى ئۆتكۈزۈۋالدى. شۇنىڭ بىلەن شۋېت مىسسىئونېرلىرى شۋېتسىيىگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

ئەمما شۋېتسىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئۇنىۋېرسىتېت شەھىرى — لۇندتا ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ يېڭى مەركىزى دۇنياغا كەلدى. گۇستاف رەكېت ۋە ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىسى گۇننار ياررىڭ قاتارلىق تۇنجى ئەۋلاد ئۇيغۇرشۇناسلارنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا «گۇننار ياررىڭ نامىدىكى شەرق قولىيازمىلىرى بۆلۈمى» تەسىس قىلىندى. 1929 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1930 ـ يىلى 3 ـ ئايغىچە گۇننار ياررىڭ قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا ئۇيغۇر تىلى بويىچە تەكشۈرۈشتە بولغان مەزگىللەردە خېلى زور مىقداردىكى ئۇيغۇر چاغاتاي يېزىقىدىكى قولىيازمىلارنى قولغا چۈشۈرىدۇ. ياررىڭ ۋەتىنىگە قايتىشىدا ئۆزى بىلەن بىللە بىرقانچە ساندۇققا قاچىلانغان جەمئىي 115 پارچە چاغاتاي يېزىقىدىكى ئۇيغۇرچە قولىيازما ئەسەرنى ئېلىپ كېتىدۇ. 1931 ـ يىلى لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسى ياررىڭ شىنجاڭدىن ئېلىپ كەلگەن قولىيازمىلار ئىچىدىن جەمئىي 72 پارچىنى سېتىۋالدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە 59 پارچىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سەككىز پارچىسى پارس تىلىدا، بەش پارچىسى ئەرەب تىلىدا يېزىلغان قولىيازمىلار ئىدى. شۇندىن باشلاپ لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسى ياررىڭ يىغىپ كەلگەن قولىيازمىلار ئاساسىدا مەخسۇس «ئۇيغۇر ۋە باشقا شەرق خەلقلىرى قولىيازمىلىرى مەركىزى» نى قۇرۇشقا كىرىشىدۇ. كېيىنچە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، شۋېتسىيىگە قايتقان كۆپلىگەن مىسسىئونېرلار، جۈملىدىن گۇستاف ئاھلبېرت، جون ئاندېرسون، ئوسكار ھېرمانسون، سىگفرىد مۇن، جورجى روبېرنتز، لارش ئېرىك خۆگبېرگ، ھاننا ئاندېرسون قاتارلىق ئۇيغۇر تىل - يېزىقىغا پۇختا كىشىلەر زور مىقداردىكى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قولىيازمىلارنى تەقدىم قىلغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە گۇستاف ئاھلبېرت تەمىنلىگەن قولىيازما ئەسەرلەرلا 100 پارچىدىن ئاشىدۇ.

لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسى تەسىس قىلغان «گۇننار ياررىڭ نامىدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا شەرق خەلقلىرى قولىيازمىلىرى مەركىزى» ئۇيغۇر ۋە باشقا تىللاردىكى قولىيازما ئەسەرلەرنى يىغىپ توپلاشتىن سىرت، يەنە ئۆز دەۋرىدە شۋېت مىسسىئونېرلىرى قەشقەردىكى باسمىخانىسىدا باسقان زور تۈركۈمدىكى ئۇيغۇرچە باسما بۇيۇملارنى ۋە شۇ يىللاردا جەنۇبىي شىنجاڭدا نەشر قىلىنغان گېزىت - ژۇرناللارنىمۇ توپلىدى. شۇنداق قىلىپ، بۇ كۇتۇپخانا شىمالىي ياۋروپادىكى ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر ئەڭ كۆپ ساقلانغان ئورۇن بولۇپ قالدى.

شۋېتسىيىدە ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ XX ئەسىردىكى تەرەققىياتى جەريانىدا ئەڭ مۇھىم رول ئوينىغان، ئىلمىي ئەمگەكلىرى ئەڭ گەۋدىلىك بولغان كىشى — دەل گۇننار ئالفرېد ياررىڭ بولسا كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە گۇننار ياررىڭنىڭ دۇنيا دىپلوماتىيە مۇنبىرىدىكى تەڭداشسىز نوپۇزى ۋە تەسىرى ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ شىمالىي ياۋروپادىكى بۇ كىچىك دۆلەتتىن ھالقىپ چىقىپ، خەلقئارالىق ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇشىدا ھەم مۇھىم رول ئوينىدى.

گۇننار ياررىڭ 1907 - يىلى شۋېتسىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى سكانىيە ئۆلكىسىگە قاراشلىق ۋىكېن بازىرىدا تۇغۇلغان. 1928 - يىلى لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىدا گېرمان ۋە سكاندىناۋىيە تىللىرى بويىچە باكلاۋېرلىقنى تۈگەتكەندىن كېيىن، شۋېتسىيىنىڭ تۇنجى ئەۋلاد ئۇيغۇرشۇناسلىرىدىن گۇستاف رەكېتنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تۈركىي تىلى بويىچە ئاسپىرانتلىققا كىرىپ ئوقۇغان. شۇندىن باشلاپ گۇننار ياررىڭنىڭ ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتى ھەققىدىكى ئۇزاق مەزگىللىك تەتقىقاتى باشلانغان. 1928 - يىلى ئەتىيازدا ياررىڭ بېرلىندا ئېچىلغان «شەرقشۇناسلىق مەخسۇس كۇرسى» غا كىرىپ ئوقۇغان. بۇ مەزگىلدە مەشھۇر گېرمان تۈركولوگى ۋىلھېلم باڭدىن «تارانچى تىلى» (ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىلى شېۋىسى) توغرىسىدا دەرس ئاڭلىغان. بۇ كۇرسقا قاتناشقانلارنىڭ ئىچىدە ئاننېمارىيە گابائىن، كارل مېنگېس، رەشىت رەھمەتى ئارات، سائادەت چاغاتاي قاتارلىقلارمۇ بار بولۇپ، كېيىنچە ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى دۇنياغا داڭلىق تۈركولوگلاردىن بولۇپ يېتىشىپ چىققان. گۇننار ياررىڭ 1929 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 1930 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە قەشقەردە ئۇيغۇر تىلى بويىچە تەكشۈرۈشتە بولدى. بۇ قېتىمقى قەشقەر سەپىرى ئۇنىڭغا ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ جاپالىق ۋە ئۇزاق مەزگىللىك قوۋۇقىنى ئېچىپ بەردى. ئۇ ۋەتىنىگە قايتقاندىن كېيىن، بۇ قېتىملىق ئەمەلىي تىل تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى ئاساسىدا 1933 - يىلى «شەرقىي تۈركىي تىلى (ئۇيغۇر تىلى) فونېتىكىسى ھەققىدە تەتقىقات»[44] ناملىق دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيىسىنى غەلىبىلىك تاماملايدۇ ھەمدە پەلسەپە پەنلىرى بويىچە دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىدا تۈركولوگىيە كەسپى بويىچە ياردەمچى پروفېسسور بولۇپ ئىشلەيدۇ. شۇ يىللىرى يەنە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى، شىمالىي ھىندىستان، ئافغانىستان، ئوتتۇرا شەرق، تۈركىيە قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتلاردا بولىدۇ. بولۇپمۇ 1935 - يىلى شىنجاڭغا يەنە بىر قېتىم بېرىشقا تىرىشقان بولسىمۇ، لېكىن چېگرىدىن كىرىشكە ئىجازەت ئالالماي، ئامالسىز كەشمىر ۋە ئافغانىستاندىكى ئۇيغۇر كۆچمەنلىرى ئارىسىدا تىل ۋە فولكلور تەكشۈرۈشى ئېلىپ بارىدۇ ھەمدە مول ماتېرىياللارغا ئېرىشىدۇ. شۇندىن كېيىن، ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك تىللىرى، شۇنىڭدەك فولكلور مەدەنىيىتىگە دائىر ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلىشقا باشلايدۇ. 1939 - يىلى ياررىڭ تاسادىپىي بىر پۇرسەتتە شۋېتسىيە دىپلوماتىيە مىنىستىرلىكىنىڭ ۋاقىتلىق تۈرك تىلى تەرجىمانلىقى ئىشىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ شۋېتسىيە دىپلوماتىيە مىنىستىرلىكى ئۇنىڭ شەرق تىللىرى جەھەتتىكى مول بىلىمىگە قىزىقىپ قالىدۇ. 1940 - يىلى ياررىڭ لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىدىن ئايرىلىپ، دىپلوماتىيە مىنىستىرلىكىگە يۆتكىلىپ كېلىدۇ ھەمدە شۇ يىلى شۋېتسىيىنىڭ ئەنقەرەدىكى ئەلچىخانىسىغا خىزمەتچى خادىم سۈپىتىدە ئەۋەتىلىدۇ. 1941 — 1945 - يىللىرى شۋېتسىيىنىڭ يېڭى دېھلى ۋە باغداتتا تۇرۇشلۇق دىپلوماتىيە ئەمەلدارلىق ۋەزىپىسىگە تەيىنلىنىدۇ. 1946 - يىلى ئۇ شۋېتسىيىنىڭ ئېفىئوپىيەدىكى تۇنجى ئەلچىخانىسىنى قۇرىدۇ ھەمدە باش ئەلچىلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. 1948 - يىلى ئۇ يەنە شۋېتسىيىنىڭ ھىندىستان ۋە سىرىلانكىدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىلىكىگە تەيىنلىنىدۇ. 1951 — 1956 - يىللىرى ۋەتىنىگە قايتىپ، دىپلوماتىيە مىنىستىرلىكىدە خىزمەت قىلىدۇ. كېيىن يەنە

شۋېتسىيىنىڭ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىلىككە تەيىنلىنىدۇ. 1957 — 1958 - يىللىرى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى خەۋپسىزلىك كېڭىشىنىڭ رەئىسلىككە سايلىنىپ، ھىندىستان بىلەن پاكىستان ئوتتۇرىسىدىكى كەشمىر مەسىلىسىنى ياراشتۇرغۇچى تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىل بولىدۇ. 1958 — 1964 - يىللىرى شۋېتسىيىنىڭ ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى بولىدۇ. 1964 — 1973 - يىللىرى شۋېتسىيىنىڭ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن موڭغۇلىيىدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. 1967 - يىلى ب د ت باش كاتىپىنىڭ ئوتتۇرا شەرق رايونىدىكى تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى بولۇپ، پەلەستىنلىكلەر بىلەن ئىسرائىلىيە ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنى ياراشتۇرۇش ئىشلىرىنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. 1971 - يىلى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى باش كاتىپلىقىنىڭ نامزاتلىقىغا كۆرسىتىلىپ، ئاخىرقى سايلامدا ئۈچ بىلەتنىڭ كەم چىقىشى بىلەن ئاۋستىرىيە دىپلوماتى ۋالدھېمغا ئوتتۇرۇپ قويىدۇ. 1973 - يىلى گۇننار ياررىڭ كەسپىي دىپلوماتلىق ئورنىدىن ئايرىلىپ پېنسىيىگە چىقىدۇ.

شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، گۇننار ياررىڭ ناھايىتى ئالدىراش دىپلوماتىيە خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان يىللاردىمۇ ئۇيغۇر تىلى، ئەدەبىياتى، تارىخى ۋە مەدەنىيىتى ھەققىدىكى تەتقىقاتىنى ئەسلا تاشلاپ قويمايدۇ. 1946 — 1951 - يىللىرى تۆت توملۇق «ئۇيغۇر خەلق بىلىملىرىنىڭ ماتېرىياللىرى»㊺ ناملىق فولكلور مەنبەشۇناسلىقىغا دائىر ئەسىرىنى ئېلان قىلىدۇ. بۇ ئەسەر كېيىنچە ياۋروپا تۈركولوگلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ۋە فولكلور مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشىدا مۇھىم مەنبە سۈپىتىدە رول ئوينايدۇ. 1964 - يىلى ئۇ «شەرقىي تۈركىي - ئىنگلىزچە دىئالېكت لۇغىتى»㊻ نى نەشر قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ جەنۇبىي دىئالېكتلىرىنىڭ XX ئەسىردىكى مۇكەممەل لۇغەتلىرىدىن بىرى دۇنياغا كېلىدۇ. شۇندىن كېيىن، گۇننار ياررىڭ ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى ھەققىدىكى نەچچە ئونلىغان ماقالىلەرنى ئېلان قىلىدۇ. ئۇ دىپلوماتىيە خىزمىتى ئىشلەۋاتقان ئالدىراش يىللاردىمۇ، پېنسىيىگە چىقىپ، شۋېتسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى گۈزەل بازار ۋېكېنگە قايتقان ئاخىرقى ئۆمرىدىمۇ ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتى ھەققىدىكى تەتقىقاتىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرىدۇ. بولۇپمۇ ئۇنىڭ پېنسىيىگە چىققاندىن كېيىن ئېلان قىلغان «قەشقەر تېكىستلىرى» ھەمدە ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتىگە دائىر زور ھەجىملىك ماقالىلىرى خەلقئارا ئىلىم ساھەسىدە كۈچلۈك تەسىر قوزغايدۇ.

1979 - يىلى گۇننار ياررىڭ شىنجاڭغا، جۈملىدىن قەشقەرگە قايتا كېلىش پۇرسىتىگە مۇيەسسەر بولدى. 1929 - يىلى ئۇ قەلبىگە يېقىن ئارزۇ - ئارمانلارنى پۈكۈپ، تاغ - دەريالار ئاتلاپ شىمالىي ياۋروپادىكى كىچىك دۆلەتتىن يىراق مەركىزىي ئاسىيادىكى قەشقەرگە تۇنجى قېتىم كەلگىنىدە ئاران 22 ياشقا كىرگەن ياش يىگىت ئىدى. ئۆز دەۋرىدىكى قەشقەرمۇ قەدىمىي يىپەك يولى بويىدىكى تېخىچە ئوتتۇرا ئەسىر مەنزىرىسىنى يوقاتمىغان بېكىك بىر شەھەر ئىدى. يېرىم ئەسىردىن كېيىن، خەلقئارا دىپلوماتىيە ساھەسىدە داڭق چىقارغان، ياۋروپا ئۇيغۇرشۇناسلىقىنىڭ يېتەكچىلىرىدىن بىرىگە ئايلانغان بۇ كىشى بۇ قەدىمىي تۇپراققا قايتا دەسسىگىنىدە چاچلىرىغا ئاق ئارىلىغان 72 ياشلىق بىر بوۋايغا ئايلانغانىدى. قەشقەر شەھىرىمۇ ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى ئوتتۇرا ئەسىرگە خاس قەدىمىي لاتاپىتىنى يوقىتىپ، زامانىۋى دولقۇنىنىڭ بوسۇغىسىدا تۇرۇۋاتاتتى. بۇ قېتىمقى قەشقەر سەپىرى گۇننار ياررىڭنى يەنە قولىغا قەلەم ئېلىپ قەشقەر ھەققىدە ئەسلىمە يېزىشقا قىستىدى.

1980 - يىللارنىڭ بېشىدا 70 ياشتىن ھالقىغان بۇ بوۋاي ئاتلانتىك ئوكيان بويىدىكى جىمجىت بازار ۋېكېندىكى داچىسىدا مۈكچىيىپ ئولتۇرۇپ «قەشقەرگە قايتا سەپەر»㊼ ناملىق كىتابىنى يېزىپ چىقتى. ئۇ مەزكۇر كىتابىنىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىگە مۇنداق دەپ بېغىشلىما يېزىپ بەردى: «مېنىڭ سېغىنىدىغىنىم يەنىلا قەشقەرنىڭ ئاۋۋالقى ئاشۇ سېھرىي كۈچى ۋە مېنى قەدىناس دەپ بىلىدىغان ئۇيغۇر خەلقىدۇر».

1991 - يىلى گۇننار ياررىڭ شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ قەشقەردىكى باسمىخانىسى ھەمدە بۇ باسمىخانىدا بېسىلغان ئۇيغۇرچە كىتابلار ئومۇمىي ئەھۋالى ھەققىدە «قەشقەردىكى باسما بۇيۇملار»㊽ ناملىق مەنبەشۇناسلىق ئەسىرىنى ئېلان قىلدى. 1997 - يىلى يەنى 90 ياشقا كىرگەن ۋاقتىدا «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي يەر - جاي نامىلىرى — لوپنۇر ۋە تارىم ۋادىسى تىمسالىدا»㊾ ناملىق زور ھەجىملىك ئىزاھلىق لۇغەتنى نەشر قىلدى. بۇ زور ھەجىملىك ئىلمىي ئەمگىكىدە ئۇ شۋېتسىيىلىك مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيىچى سۋېن ھېدىننىڭ كۈندىلىك خاتىرىسى ۋە ئېلان قىلغان ئەسەرلىرىدە ئۇچرايدىغان لوپنۇر ۋە تارىم ئويمانلىقىغا دائىر يەر - جاي نامىلىرىنى رەتلەپ، تۈرگە ئايرىپ ھەمدە ئىزاھلاپ چىقتى. بۇ ئەسەرنىڭ ئېلان قىلىنىشى شىنجاڭنىڭ توپونومىيە ئىلمىي تەتقىقاتىدىكى دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئەمگەك بولۇپ قالدى.

قىسقىسى، گۇننار ياررىڭ شۋېتسىيىنىڭلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل ياۋروپادىكى ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ XX ئەسىردىكى ئەڭ مەشھۇر نامايەندىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. ئۇ 2002 - يىلى 95 يېشىدا ئۆز يۇرتى ۋېكېندە ئالەمدىن ئۆتتى.

ئاخىرىدا شۋېتسىيىدىكى ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ مۇھىم نەتىجىلىرىدىن بىرى بولغان شىنجاڭغا دائىر فوتو سۈرەتلەر ھەققىدە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ھازىر شۋېتسىيە دۆلەتلىك ئارخىپ سارىيىدا ھەمدە

شۋېتسىيە دىنىي جەمئىيىتىنىڭ ستوكھولمدىكى باش ئارخىپخانىسىدا 1892 — 1938 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىن تارتىلغان زور مىقداردىكى فوتو سۈرەتلەر ساقلانماقتا. بۇ سۈرەتلەرنى ئۆز دەۋرىدە شۋېتسىيىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى دىن تارقىتىش ئۆمىكىدە ئىشلىگەن مىسسىئونېرلىرىدىن جون تۆرنكۋېست، سىگفرېد مۇن، هاننا ئاندېرسون قاتارلىقلار تارتقان بولۇپ، ئۆز دەۋرىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مەنزىرىسى، كۈندىلىك تۇرمۇشى، فولكلور مەدەنىيىتى، مەشھۇر شەخسلەر، سىياسىي ئەربابلار، مائارىپ، ساقلىقنى ساقلاش، دېھقانچىلىق، سودا ـ سېتىق، قىرغىزلار هاياتى، بىناكارلىق، كارۋان يوللىرى، ئائىلە مەدەنىيىتى قاتارلىق نۇرغۇن مەزمۇنلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بولۇپمۇ قەشقەر يېڭى شەھەردە ئۇزاق مەزگىل تۇرغان جون تۆرنكۋېست بىر كەسپىي فوتوگراف بولۇش سۈپىتى بىلەن زور مىقداردىكى فوتو سۈرەتلەرنى تارتقان. ئۇ مۇشۇ سۈرەتلەر ئاساسىدا 1926 ـ يىلى ستوكھولمدا «قەشقەر»⑩ ناملىق رەسىملىك ئېتنوگرافىك كىتابىنى نەشر قىلغان.

1988 ـ يىلى ساموئېل فراننې ئىسىملىك ئارخىتېكتور ۋە كەسپىي فوتوگراف ئۆز دەۋرىدە شىنجاڭدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ قولىدىن شىنجاڭغا مۇناسىۋەتلىك زور مىقداردىكى فوتو سۈرەتلەرنى يىغىپ توپلاپ، ئۇلارنى شۋېتسىيە دۆلەتلىك ئارخىپ سارىيىغا تەقدىم قىلدى. شۇنداق قىلىپ، مەزكۇر سارايدا «فراننې يىغىملىرى» نامىدا جەنۇبىي شىنجاڭغا دائىر مەخسۇس بىر فوتو سۈرەتلەر مەركىزى دۇنياغا كېلدى. هازىر بۇ مەركەزدە جەمئىي 3116 پارچە كارتون قەغەزگە چاپلانغان 8631 پارچە فوتو سۈرەت ساقلانماقتا. ئۇنىڭدىن سىرت، يەنە مەزكۇر ئارخىپ سارىيىدا سىگفرېد مۇن نامىدا شىنجاڭغا دائىر فوتو سۈرەتلەر بۆلۈمى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا 17 ئەلبۇمدا جەمئىي 5500 پارچە فوتو سۈرەت ساقلانغان. بۇ سۈرەتلەرنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا جەمئىي 14131 پارچىغا يېتىدۇ. ئۇنىڭغا ستوكھولمدىكى شۋېتسىيە باش دىنىي جەمئىيىتىنىڭ ئارخىپىدا ساقلىنىۋاتقان 3000 پارچىدىن ئارتۇق شىنجاڭغا دائىر فوتو سۈرەتلەرنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا جەمئىي 17 مىڭ پارچىدىن ئاشىدۇ. ئاپتور 2004 ـ يىلى شۋېتسىيىدىكى بىر يىللىق ئوقۇش ۋە تەتقىقاتى داۋامىدا بۇ سۈرەتلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈش پۇرسىتىگە ئېرىشتى.

ئىزاھلار:

① Gunnar Jarring, The Uyghurs of Xinjiang: Their Place in Swedish History and Research, *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, Vol. 12:1 Jan. 1991, pp. 105—113

② Gunnar Jarring, Swedish relations with Central Asia and Swedish central Asian Research, *Asian Affairs*, No. 61, London, 1977; 贡纳尔・雅林:《瑞典与中亚的关系及瑞典的中亚研究》,《重返喀什噶尔》,新疆人民出版社,乌鲁木齐,1999

③ Gunnar Jarring, Ibid

④ Gunnar Jarring, Ibid

⑤ Gunnar Jarring, Ibid

⑥ Gunnar Jarring, Ibid

⑦ Gunnar Jarring, A Swedish lady at the southern Silk Road in the early 18th century, *Türk Kültürü Araštirmalari*, Ankara Üniversitesi Basimevi, Ankara, 1986

⑧ كۆزىتىشلەرگە قارىغاندا، ئۇيغۇرلار 1990 ـ يىللاردىن باشلاپ شۋېتسىيىگە كۆچمەن سۈپىتىدە كېلىشكە باشلىغان، هازىرغا قەدەر شۋېتسىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا 350 تىن ئارتۇق ئۇيغۇر ئاھالىلىرى ياشىماقتا ئىكەن. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى قازاقىستان، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىدىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلار ئىكەن. شىنجاڭدىن كەلگەن ئاز بىر قىسىم ئۇيغۇر كۆچمەنلەر ۋە ئوقۇغۇچىلارمۇ بار ئىكەن.

⑨ *Das nord — und ostliche Theil von Europa und Asia*, Stockholm, 1730; (Reprint: Szeged, Hungary, 1975); English translation: *An Historico—geographical Description of the North and Eastern Parts of Europe and Asia*, London, 1738 (Reprint: New York. 1970)

⑩ 详看斯文・赫定[瑞典]:《亚洲腹地探险八年:1927 — 1935》,新疆人民出版社,1992 年版;《丝绸之路》,新疆人民出版社,1996 年版;《罗布泊探秘》,新疆人民出版社 1993 年版;《游移的湖》,新疆人民出版

社,2000 年版

⑪ . John Hultvall, *Mission och revolution i Centralasien: Svenska Missionsforbundets i Ostturkestan* 1892—1938, Gummessons, Stockholm, 1981,pp. 42—43; Gunnar Jarring, *Prints from Kashghar*,p. 8; Gunnar Jarring, *Return to Kashghar*, pp. 93—94; www. Margaretta Hook's homepage. se

⑫ Gunnar Jarring, *Prints from Kashghar*, p. 8

⑬ Gunnar Jarring, *Return to Kashghar*, *p.* 94; *The Report to the Svenska Missionsforbundet at Stockholm from the Swedish Mission Stations in Kashghar*,*China*,SwedishMissionPress,Kashghar,1926

⑭ Gunnar Jarring, *Return to Kashghar*, p. 99

⑮ John Hultvall, *Mission och revolution i Centralasien (Mission and Revolutionin Central Asia)*, Stockholm, 1981, pp. 75—77; Fredrik Fallman, Swedish missionary, modernization and cultural exchange in China: the Mission Covenant Church of Sweden work in Hubei and Xinjiang, *Jidujiao yu Zhongguo wenhua congkan*, vol. 5, Hubei Jiaoyu Chubanshe, Wuhan, 2003, pp. 335—353

⑯ Gunnar Jarring, *Return to Kahghar*, p. 94

⑰ John Hultvall, pp. 59—61

⑱ *Annual Report to the Svenska Missionsförbundet from Swedish mission stations in Kashghar*, Swedish Mission Press, Kashghar, 1926

⑲ Fredrik Fallman, Ibid

⑳ G. Palmer ed, *En ny port oppnas: fran Swenska Missionsförbundet arbeta i Ostturkestan aren* 1892—1938 *och Indien aren* 1940—1942 (A new gate is opening: from the Mission Covenant Church of Sweden work in southern Xinjiang 1892—1938 and in India1940—1942), Stockholm, 1942 pp. 143—150

㉑ Gunnar Jarring, *Prints from Kashghar*, pp. 9—10

㉒ Detailed information on this books is awailable Gunnar Jarring: *Prints from Kashgar: The Printing—office of the Swedish Mission in Xinjiang History and Production with an Attempt at a Bibliography*, Stockholm. 1991

㉓ نۇرمۇھەممەت زامان: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» ، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 1988 ـ يىل.

㉔ Gunnar Jarring: *Prints from Kashgar: The Printing—office of the Swedish Mission in* Xinjiang History and Production with an Attempt at a Bibliography, *Stockholm.* 1991

㉕ *Gunnar Jarring, Ibid, p.* 5

㉖ *Fredrik Falmann, Ibid*

㉗ ئابدۇرەھىم راخمان: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى» ، «تىل ۋە تەرجىمە» ، 1996 ـ يىللىق 2 ـ سان، 27 ـ، 42 ـ بەتلەر.

㉘ There were several kind of magazine and newspaper which prepared by the local rebel forces and published by the Swedish Mission Press in Kashghar in early 1930s. For example, *Istiqlal*, *Yengi Hayat* and so on. Happily an almost complete set of the weeklies has been preserved and is now available in the Lund University Library

㉙ Gunnar Jarring, *Prints from Kashghar*, p. 15—18

㉚ Gunnar Jarring, *Prints from Kashghar*, p. 12

㉛ Ibid, p. 13

㉜ 32. Ibid, pp. 27—28

㉝ Gustaf Raquette, *Ost—Turkestan, dess stader och floder samt nagra samlade uppgifter om*

landets folkmangd och administration till missionarernas tjanst, Jarkend, 1907

㉞ . ئاپتور 2003 ـ يىلى 11 ـ ئايدىن 2004 ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە شۋېتسىيىدە ئوقۇش ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا شۋېتسىيە ئارخىپخانىلىرىدا ساقلىنىۋاتقان بۇ قولىيازمىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈش پۇرسىتىگە ئېرىشتى.

㉟ Gunnar Jarring, *Prints from Kashghar*, pp. 34—35

㊱ Gustaf Raquette, *Eastern Turki Grammar: Practical and Theoretical with Vocabulary*, Part 1, Part 2, Part 3, Berlin, 1912—1914

㊲ Gunnar Jarring, *Prints from Kashghar*, pp. 14—15

㊳ Gustaf Raquette, *English — Turki Dictionary: Based on the dialects of Kashgar and Yarkand* Lund — Leipzig, 1927

㊴ 贡纳尔・雅林:《重返喀什噶尔》,新疆人民出版社,乌鲁木齐,1999,第 36 页

㊵ Ahlbert, Gustaf, ed. , Abdul Qadir Akhond assis, *Altä Š ähärning Zäbani Kašğär wä Yarkänddä Pütüläduršang ä Muwafiq Kitabi Ilm Imla* (The guide of orthography for Eastern Turki language of the Six Cities), Swedish Mission Press in Kashgar, 1929

㊶ *Kitabi Muqäddäs — Injil*, Britiš Forin Baybul Sosaytining Xiraji Bilän Qahirä Misirda Basildi, 1939

㊷ Hermansson, Oscar, ed, *Altä Šähär Türki Ilmi Näwhi wä Särf* (The Turki Language of the Six Cities: Sintax and Declension. Grammatica), Swedish Mission Press, Kashgar, 1935

㊸ Hermansson, Oscar, ed, *Otra Asiyaning Tarixi* (History of Central Asia), Swedish Mission Press, Kashgar, 1936

㊹ Jarring, Gunnar, *Studien zu einer osttükischen Lautlehre*, Lund—Leipzig, 1933

㊺ Jarring, Gunnar, *Materials to the knowledge of Eastern Turki: Tales, poetry, proverbs, riddles, ethnological and historical texts from the southern parts of Sinkiang* (Book 1. Texts from Kashgar and Yarkand, 1946; Book 2. Texts from Kashgar, Tashmaliq and Kucha, 1948; Book 3. Folklore from Guma, 1951; Book 4. Ethnological and historical texts from Guma, 1951) Lund: CWK Gleerup.

㊻ Jarring, Gunnar, *An Eastern Turki—English Dialect Dictionary*, Lund: CWK Gleerup, 1964

㊼ Jarring, Gunnar, Return to Kashgar, Durham, N.C. 1986;贡纳尔・雅林:《重返喀什噶尔》,新疆人民出版社,乌鲁木齐,1994;

گۇننار ياررىڭ: «قەشقەرگە قايتا سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 1998 ـ يىلى.

㊽ Jarring, Gunnar, *Prints from Kashgar:The Printing—office of the Swedish Mission in southen Xinjiang, History and Production with an Attempt at a Bibliography*, *Stockholm*, 1991

㊾ Jarring, Gunnar, *Central Asian Turkic Place—names:Lopnor and Tarim Area — An Attempt at Classification and Explanation Based on Sven Hedin's Diaries and Published Works*,Stockholm,1997

㊿ John Tornquist, *Kaschgar: Nagra bilder fran Innersta Asiens land, folk och mission*, Stockholm, 1926

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى